

A.J. OMONTURDIYEV

O'ZBEK TILI USLUBIYATI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
O'ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

A.J.OMONTURDIYEV

O'ZBEK TILI USLUBIYATI
(to'ldirilgan to'rtinchi nashri)

TERMIZ-2012

A.J. Omonturdiyev

O'ZBEK TILI USLUBIYATI
(to'ldirilgan to'rtinchi nashri)

Universitet Ilmiy Kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan

Mas'ul muharrir: filologiya fanlari nomzodi, dotsent B.Umurqulov

Taqrizchilar: filologiya fanlari doktori D.Qulmamatov
filologiya fanlari nomzodi B. Murtazoyev

SO'ZBOSHI

Keyingi yillarda "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun talablarini amalga oshirish borasida salmoqli ishlar qilinmoqda. Chunonchi, turdosh oliy o'quv yurtlari olimlari tomonidan talabalar uchun darslik, qo'llanma va ma'ruza matnlarining yaratilayotganligi fikrimizga dalil bo'la oladi. Bu kabi muqobil darslik va qo'llanmalarning chop etilishi, birinchidan, mualliflar o'rtasida hamfikrlilik va ijodiy hamkorlikka olib kelsa, ikkinchidan, talabalarga tanlash ixtiyorini beradi.

Mazkur qo'llanmani yaratishda 1983 yilda yaratilgan "O'zbek tili stilistikasi" darsligi asos vazifasini o'tadi (Shomaqsudov A. va b. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1983). Bundan tashqari, masalaning echimi bilan bog'liq nazariy va amaliy fikrlar hamda shu nomdagi qo'llanmalardan ijodiy foydalanildi, rang-barang misollar kiritildi.

Bakalavr dasturidan kelib chiqib, ma'ruza materiallari qisqartirildi, soddaroq tarzda bayon etildi, shuningdek, badiiy asarlar, xalq og'zaki ijodi va ommaviy axborot vositalaridan ham misollar tanlandi.

Har bir mavzu reja asosida yoritildi va oxirida shu mavzuning asosiy mohiyatini aks ettiruvchi savollar hamda tayanch so'zlar berib borildi. Talaba ana shularga asoslanib amaliy mashg'ulotlarga tayyorlanadi.

Har bir talabaning qo'lida "ma'ruza matnlari" bo'lganligidan, uning ma'ruza yozish-yozmasligi ixtiyoriy bo'lib qoladi. Binobarin, qo'llanma-ning maqsadi ham voiz bilan tinglovchining mehnatini engillashtirish, kursni osonlik bilan o'zlashtirish, fanga nisbatan ijodiy munosabatda bo'lishni ta'minlashdan iboratdir.

1- mavzu USLUBIYAT HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

Reja:

1. Uslubiyat, uning maqsad va vazifalari.
2. Stil (uslub) so'zining ma'nosi.
3. Nutq uslublari.
4. Xulosa

Uslubiyat (stilistika) – grekcha «stylos» so'zidan olingan bo'lib, suyakdan yasalgan uchli tayoqcha degan ma'noni bildiradi. Qadimgi greklar mum surtilgan taxtaga ana shu tayoqcha bilan yozganlar. Xato yozilgan so'zni tayoqchani ikkinchi – kurakcha ko'rinishdagi tomoni bilan to'g'rilar va uchli tomoni bilan yozar edilar¹.

Stil – uslub so'zining izohli lug'atlarda bir necha ma'nolari berilgan. O'tgan asrning 40- yillarida D.A.Ushakovning tahriri ostida chiqqan «Толковый словарь русского языка» asarida stil so'zining 4 xil ma'nosi berilgan (bu 2 tomlik (1981) va 5 tomlik (2007-2008) «O'zbek tilining izohli lug'ati»da ham izohlangan):

Stil 1 – biror san'at asarining bir ijodkor, davr, millatning xarakterli belgilar yig'indisi. Masalan, arxitekturadagi sharqona stil (naqshinkorlik, gumbazli binolar) yoki yevropacha stil.

Stil 2 – biror adabiy asar, adabiyot yo'nalishi, adabiy janr yoki biror muallifga xos bo'lgan g'oya va til vositalarining sistemasi.

Stil 3 – ko'chma ma'noni ifodalaydi. Bunda xulq, axloqqa xos bo'lgan xususiyatlar yig'indisi, faoliyat metodi, biror ishni amalga oshirishning yo'l-yo'riqlari tushuniladi.

Stil 4 – bu ma'no adabiyotga ham tilga ham xos emas. Bu davrga nisbatan ishlatiladi. Bu yil hisobiga nisbatan ishlatiladi. Masalan, melodiya yil hisobi, hijriy yil hisobi.

Ko'rinadiki, uslubiyat (stilistika) fani 2-ma'no bilan bog'liq vujudga kelgan ekan. Bunda fikr ifodalash uslublari ham tushuniladi. Masalan, A.Qahhor uslubi, S.Ahmad uslubi, Oybek uslubi, Tog'ay Murod uslubi, Tohir Malik va boshqa ijodkorlar uslubi kabi. Boshqacha aytganda, G'.G'ulomning «Sen etim emassan» she'ri ko'tarinki uslubda, A.Qahhor asarlari fosh qiluvchi uslubda, Oybek asarlari keng ko'lamlilik uslubida, T. Murod va Sh.Xolmirzayev asarlari milliylik uslubida yozilgan.

¹ Шомаксудов А. ва б. Ўзбек тили стилистикаси.–Т.: Ўқитувчи, 1983.

Shuni ham ta'kidlab o'tmoq lozimki, stil so'zining yuqoridagilardan tashqari boshqa ma'nolari ham mavjud. Masalan, kiyinish (moda)dagi, yurish-turishdagi stil kabi.

Uslubshunoslik fanining o'rganish ob'ekti haqidagi turli qarashlar mavjud. Akademik V.V.Vinogradov stilistika bahsida bir-biri bilan uzviy aloqador, lekin vazifalari turlicha bo'lgan uchta tekshirish aspektini farqlash zarur, deb uqtiradi.

Shunga ko'ra olim uslubiyatni 3 qismga ajratadi:

1. Tilning vazifaviy uslublarini o'rganuvchi uslubiyat (структурная силистика).

2. Turli janrlarning ma'noviy va ekspressiv-uslubiy xarakterlarini hamda og'zaki va yozma nutq orasidagi farqni tekshiruvchi nutq uslubiyati (стилистика речи).

3. Adabiy yo'nalishlar, badiiy asar hamda yozuvchi uslubini tadqiq etuvchi badiiy adabiyot ulubiyati¹.

Uslubiyat (stilistika) fani akademik V.V.Vinogradov tasnifining 1- va 2-si asosida shakllangan. 3-si adabiyotshunoslikning o'rganish ob'ekti hisoblanadi.

Sababi badiiy adabiyot uslubi keng qamrovliligi bilan ajralib turadi

Shunga ko'ra, uslubshunoslikning ikki ko'rinishini ajratamiz:

1. Nutq uslubiyati. Bunga so'zlashuv uslubi, rasmiy uslub, ilmiy uslub, publitsistik uslub va badiiy uslub kiradi. 2. Lingvistik, ya'ni til uslubiyati. Bunga fonetik uslubshunoslik, leksik uslubshunoslik, frazeologik uslubshunoslik, grammatik uslubshunoslik kabilar kiradi.

Savollar:

1. Uslubiyat nimalarni o'rganadi?
2. Stil (uslub) so'zining qanday ma'nolarini bilasiz?
3. Uslubiyatning tasnifiy asoslari akademik V.V.Vinogradov fikricha qanday?
4. Uslubiyatning qanday ko'rinishlari mavjud?

Tayanch so'zlar:

Stylos – cuyakdan yasalgan tayoqcha.

Stil – stilet (ingichka xanjar) va stilo (avtoruchka) so'zlaridan.

Nutq uslubiyati – tilning vazifaviy uslublarini o'rganuvchi soha.

Lingvistik stilistika – til (fonetik, leksik, frazeologik, grammatik) uslubiyati.

¹ Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. –М.: 1963.–С.593.

2- mavzu NUTQ USLUBIYATI

Reja:

1. Nutq uslublarning o'ziga xos belgilari.
2. Vazifaviy uslub turlari.
3. Xulosa.

Nutq uslublarning har biri alohida-alohida tizimni tashkil qiladi. Bu jihat aloqa-aralashuv quroli bo'lgan tilning ijtimoiy tabiatidan kelib chiqadi. To'g'ri, tilning fonetik tuzilishi, grammatik qurilishi va lug'at tarkibining har biri ham alohida bir tizimni, tilning o'zi esa yaxlit holda butun bir tizimni tashkil etadi. Tilning vazifaviy uslublari mana shu fonetik, leksik va grammatik tizimlarga xos barcha vositalarning ma'lum kommunikativ maqsadga ko'ra uyushishi tufayli vujudga keladi. Demak, nutq uslublari tilning vazifasi bilan bevosita bog'liq ekan. Shu bois ular vazifaviy uslublar deb yuritiladi.

Tilda uslubiy hodisalar kommunikativ vazifasi va umumiy uslubiy buyog'iga ko'ra o'zaro aloqador tizimni tashkil qiladi.

Shunga ko'ra, tilning uslubiy tizimini ta'riflashda til birliklaridagi vazifaviy-uslubiy buyoqqa muhim belgi sifatida qaralmog'i kerak. Ekspressiv-uslubiy buyoq esa, asosan, so'zlarning o'zaro ma'noviy munosabati tufayli sodir bo'ladi. Buni sinonimik qatorlarni tahlil qilish jarayonida kuzatishimiz mumkin.

Biroq alohida olingan so'z, ibora va grammatik qurilish uslubiy bo'yoqning qaysi turiga mansubligini aniqlash birmuncha qiyin bo'ladi. Boshqacha aytganda, bularning uslubiy bo'yog'i nutq jarayonida – matn ichidagina ma'lum bo'ladi. Masalan, tulki so'zi yovvoyi hayvonlarning bir turiga nisbatan ishlatilsa, uslubiy bo'yog'i neytral; insonga qarata «ayyor» ma'nosida qo'llansa, ma'lum uslubiy bo'yogga ega bo'ladi. Latta, to'nka, tosh kabi so'zlarda ham buni kuzatish mumkin va boshqalar.

Adabiy tilning uslubiy tizimi noadabiy til vositalari va shu kabi hodisalar bilan ham ma'lum munosabatda bo'ladi. Jargon, argolar umumxalq tilida oddiy so'zlashuv uslubi orqali kirib keladi. Badiiy nutq uslubida, ba'zan personajlar tilini individuallashtirishda foydalaniladi.

Shuni ta'kidlash kerakki, nutq uslublari tizimini tashkil etuvchi vositalarning bir-biri bilan o'zaro aloqasi ayni shu nutq uslubining asosiy vazifasidan kelib chiqadi. Masalan, ilmiy uslubning asosiy vazifasi – tabiiy va ijtimoiy hayot hodisalarini, muayyan fikrning mantiqiy isbotini aniqlash.

ta'riflash va izohlashdan iborat. Ilmiy uslubning mantiqiy xarakteri uning leksik-frazeologik va grammatik xususiyatlarida o'z ifodasini topadi.

Biroq nutq uslubiga xos jihatlar boshqa bir uslub tarkibida ham uchra-shi mumkin. Masalan, ilmiy terminlar rasmiy, publitsistik va so'zlashuv kabi uslublarda ishlatilishi mumkin.

Shunga ko'ra, nutq uslubi – ifoda vositalarining maqsadga muvofiq uyushgan tizimidan iborat deyish mumkin.

Nutq uslublari til taraqqiyotining ma'lum davrida asta-sekin shakllanadi va o'zgarishlarga uchraydi. Masalan, publitsistik uslubning yozma shakli XX asr boshida nashriyot va vaqtli matbuot ishlari doirasining kengayib borishi bilan bog'liq tarzda yuzaga keldi. Keyinchalik badiiy uslub shakllana bordi va rivoj topdi. Umumxalq tili zaminida rasmiy, ilmiy singari yangi nutq uslublari vujudga keldi.

Nutq uslublarining og'zaki va yozma shakllarga ega turlari ham mavjud. Masalan, ilmiy uslubning yozma (ilmiy asar, maqola yoki darslik) va og'zaki (ma'ruza, doklad kabi) formalari ham bor. Yoki so'zlashuv uslubidan, odatda, kundalik fikr almashuvda foydalanilsa-da, undan yozma ko'rinishlarda (xat-xabar, esdalik kabi) ham foydalanish mumkin.

Nutq uslublari, o'ziga xos xususiyatlaridan qat'i nazar, adabiy til me'yorlari asosida umumiylikka ega. Adabiy me'yor tilning tovush tizimini, grammatik qurilishi hamda uning lug'at tarkibidagi eng zaruriy unsurlarni tanlab olish asosida tashkil topadi. U tilning silliqlashgan, ishlangan shaklidir. Adabiy me'yor faqat yozma adabiy til uchungina taalluqli bo'lmay, u og'zaki adabiy til uchun xam zaruriy holatdir.

Vazifaviy uslublar nutq ko'rinishlarining asosiy vazifasiga ko'ra (aloqa-aralashuv, ta'sir etish kabi) quyidagi uslublarga ajratiladi:

1. So'zlashuv uslubi. 2. Rasmiy uslub. 3. Ilmiy uslub. 4. Publitsistik uslub. 5. Badiiy uslub.

Savollar:

1. Nutq uslubiyati nima?
2. Nutq uslublarining qanday ko'rinishlari bor?
3. Adabiy me'yor nima?
4. Vazifaviy uslub turlari qaysilar?

Tayancho'sozlar:

Adabiy me'yor – tilning ishlangan, sayqallashgan qismi.

Vazifaviy uslub turlari – so'zlashuv, rasmiy, ilmiy, publitsistik va badiiy uslub.

3- mavzu

SO'ZLASHUV USLUBI

Reja:

1. So'zlashuv uslubining ko'rinishlari.
2. So'zlashuv uslubining fonetik xususiyatlari.
3. So'zlashuv uslubining leksik-frazeologik xususiyatlari.
4. So'zlashuv uslubining grammatik xususiyatlari.
5. Xulosa.

So'zlashuv uslubini ikki turga ajratib, ya'ni adabiy so'zlashuv uslubini va oddiy so'zlashuv uslubini kabi¹ o'rganish aslida o'zini oqlamaydi. Shu o'rinda M. Mukarramovning quyidagi fikrini keltirib o'tish joiz: «Adabiy til (nutq) odatda so'zlashuv nutqi, dialektal nutqqa qarama-qarshi qo'yiladi. Adabiy nutq esa o'z navbatida badiiy, ilmiy, publitsistik, rasmiy xujjat nutq turlariga bo'linadi»².

Bundan tashqari, so'zlashuv uslubini adabiy so'zlashuv va oddiy so'zlashuv uslubiga ajratilgan adabiyotlarda, asosan, oddiy so'zlashuv uslubiga xos xususiyatlar sanaladi, izohlanadi, xolos. Demak, bu tasnif maqsadga muvofiq emas.

Jonli so'zlashuv nutqi adabiy nutqqa yaqinlashtirilgan, aslida uning og'zaki ko'rinishi bo'lgan nutqdan mutlaqo farq qiladi. Shu bois uni jonli so'zlashuv nutqi deb nomlagan ma'qul. Uning zidi: adabiy nutq. Ta'kidlash kerak, jonli so'zlashuv nutqining ham o'ziga xos lug'aviy, grammatik va boshqa belgilari bo'ladi.

Jonli so'zlashuv nutqi umumxalq tiliga asoslangan holda shakllangan bo'lsa, adabiy nutq ko'rinishlari esa asosan adabiy til zaminida shakllanadi.

Demak, nutqning jonli so'zlashuv ko'rinishi va adabiy me'yorlarga asoslangan ko'rinishlari mavjud. Adabiy me'yorlarga asoslangan nutq ko'rinishlariga ilmiy, badiiy, rasmiy hujjat nutqlari va publitsistik nutq kiradi. Tabiiyki, so'zlashuv uslubini nutqning jonli so'zlashuv ko'rinishiga taalluqlidir.

Jonli so'zlashuv nutqi adabiy nutq shakllaridan quyidagilar bilan farqlanadi:

1. Jonli so'zlashuv nutqida shevalarga xos til birliklari juda ko'p bo'la-di. Har bir sheva vakili jonli so'zlashuvda o'z shevasida gapirish ko'nik-masiga ega bo'ladi.

¹ Шомаксудов А. ва б. Курсатилган дарслик, 14- 6

² Мукаррамов М. Ўзбек нутқи маданиятининг долзарб муаммолари.—Т.: 1990.—22- 6.

2. Jonli so'zlashuv nutqida kundalik muomala va muloqotda, o'zapo turmush ikir-chikirlari, aloqa-aralashuv uchun xizmat qiladigan til birliklari ko'p uchraydi: qarg'ishlar, olqishlar, hol-ahvol so'rashish, uy-ro'zg'or, qo'ni-qo'shnichilik, qarindosh-urug'chilik, kundalik suhbatlar va b. Misollar: Hali yurt so'rab yotganlaring shular, degin deydi. Qovog'ini qara, qovog'ini. Voy, o'sha obergan shahringni sholvaringga solib beray... Bu nima o'zi? Milisami? Murtimni ko'tarib turay, o'tib ketsin (A.Qod.).

Umed bilan kellim, bozordan quruq, qaytmay deymen, bunga 50 tillo beray, keling, hay deng endi (S. Ayn.).

Yildan yilga zamonani er yutvotti, egachi! Erkak, erkak yoshlarni ham teng tepasidan urib, tovonidan chiqarvotti, man sizga etsam, qoqindiq!.. (so'zlashuv)

3. Jonli so'zlashuv nutqida boshqa tillarga xos kundalik turmush bilan bog'liq lug'aviy birliklar (varvarizm va vulgarizmlar) uchraydi: tak, misha-yit, nu, privet, astanovka, znachit, karochi, dom kabi.

Ko'rinadiki, jonli so'zlashuv nutqida buzilish kuchli bo'ladi, nutqning tozaligi va sofligiga putur etadi.

4. Jonli so'zlashuv nutqida samimiylik, xalqchillik, soddalik va erkinlik kuchli bo'ladi. Masalan, olib kel – obke, buyoqqa – baqa, qo'yib yubor – qo'yvor, sen ham – senam, men ham – menam, shuningdek, non-pon, choy-poy, ovqat-povqat kabi. Bundan tashqari, so'z va gaplarni qisqartirish hollari ham uchraydi: Muhammad – Mamat – Mat; Feruza – Feruz; ha! yo'q; Bugun tuy! kabi. Bunday hollarda suhbat yuzma-yuz bo'lganligi bois ko'p narsa vaziyat orqali tushunilaveradi (situativ to'liqsiz gap). Shuning-dek, so'zlovchilarning hatti-harakatlari, imo-ishoralari, urg'uning kuchayi-shi yoki pasayishi, sukut, to'xtam yoki qo'l, oyoq, bosh, elka, ko'z, yuz, lab, ensa kabilarning harakati ham nutqning ta'sirchan va xarakterli bo'lishini ta'minlaydi, vaqt tejaladi, ta'sirchanlik oshadi, oson tushuniladi. Masalan, Viloyatga safarga chiqqan hukumat rahbari – birinchi kotib Rahimov, ichki ishlar vaziri Luqmonovni kuzatish tantanasi. Bular atrofida o'nlab rahbarlar parvona. Shulardan biri ittifoqqa dovrug'i ketgan sovxoz direktori Mirvali. Sal oldin Luqmonov birinchiga sezdirmay Mirvaliga: "Bo'yingdan dorga osaman,"– degan. Moment topib, –"Menga qarang, aka, qandoq qilsam, siz aytgan dorga osilmayman,"– deydi Mirvali. Luqmonov javob o'rniga ehtiyotlik bilan bosh barmog'i bilan ko'rsatkich barmog'ini bir-biriga ishqab ko'rsatdi. – Qancha? Bitta etadimi? –Luqmonov yana ovoz chiqarmadi. Uch barmog'ini ko'rsatdi. –Bu ko'p ishorasini qildi Mirvali va birozdan keyin militsiya boshlig'iga: "Xo'b, narxini ayting,"– dedi. –"Siz ayting,"– dedi general. –Mirvali bitta barmog'ini

ko'rsatdi. General ensasi qotganday lablarini burib, uchta barmog'ini ko'rsatdi. —Mirvali ikkitasini ko'rsatdi. General hamon uchtasini ko'rsatib turardi (S.Ahm., "Jimjitlik", 171-b.).

Jonli so'zlashuv nutqining nutqning boshqa ko'rinishlaridan farqlanuv-chi jihatlari borki, bular so'z tarkibidagi tovushlarning o'rin almashinuvida (tuproq — turpoq, supra — surpa, daryo — dayro, to'g'ri — to'rg'i), tushib qolishida (olib kel — obke, sen ham — senam), tovush orttirilishida (soat — sog'at, rais — rayis, bank — banka, oila — oyila), kishi ismlarining qisqartirilishi (Muazzam — Muaz, Salima — Sali, Nozima — Nozi), tovush almashinuvida (aka — oka, tovush — dovush, Ravshan — Rovshan, mavsum — maxsum) ko'rinadi.

Jonli so'zlashuv nutqida tasviriy so'zlar, salbiy va ijobiy munosabatlarni ifodalovchi vositalar (ming'illamoq, mishiqli, bo'taloq, echki, jujuq, jig'imga tegma, qiztaloq, bachchag'ar, kallavaram, kaltafahm, ochiq mozor, jo'rttaga, hashva, o'shak (g'iybat), go'rso'xta, elkamning chuquri ko'rsin, dardisar, qirtiqiyon, jersatqoq, tilidan sunnat qilingan, murda-sho'y kabi) uchraydiki, bular kishilar orasidagi zaruriy, kundalik hayotiy erkin munosabatlarni ifodalash zarurati natijasi o'laroq yuzaga keladi.

- Savollar:

1. So'zlashuv uslubining qanday turlari mavjud?
2. So'zlashuv uslubining fonetik xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?
3. So'zlashuv uslubining leksik-frazeologik xususiyatlari deganda nimani tushunasiz?
4. Grammatik xususiyatlari deganda-chi?

Tayanah so'zlar:

So'zlashuv uslubi — adabiy so'zlashuv nutqi, jonli so'zlashuv nutqi.

Fonetik xususiyat, leksik-frazeologik xususiyat, grammatik xususiyat.

Fonetika — tovushlar tizimi.

Leksikologiya — so'z va iboralar haqidagi fan.

Grammatika — morfologiya va sintaksis.

4- mavzu

RASMIY USLUB

Reja:

1. Rasmiy uslubning og'zaki shakli.
2. Rasmiy uslubning yozma shakli.
3. Rasmiy ish qog'ozlari haqida tushuncha.
4. Xulosa.

Rasmiy nutqning ikki xil ko'rinishi mavjud:

Og'zaki (rasmiy ma'ruzalar, dokladlar, brifinglar, muloqotlar, sharhlar).

2. Yozma (rasmiy ish qog'ozlari nutqi).

Og'zaki tarzdagi rasmiy ma'ruzalar nutqi bir tomondan, badiiy, ilmiy, jonli so'zlashuv va publitsistik nutqlardan farq qilsa, ikkinchi tomondan, rasmiy ish qog'ozlari nutqi (yozma nutqi)dan ham farq qiladi.

Masalan, A.Qahorning «Nutq» hikoyasidagi ushbu parchaga murojaat qilsak: «O'rtoq Rafiqam! Ijizat berasiz, xushchaqchaq hayotimizni sharaf bilan davom ettirib, oilaviy burchimizni namunalik tarzda bajarib kelayot-ganimizga bir yil bo'lgan kunda Sizni bevosita tabrik etishga!...-Lekin bu kamchiliklarga qaramay, turmushimizni a'lo darajada olib borayotgani-mizga hech qanday shak-shubha bo'lishi mumkin emas deb hisoblash mumkin... Bu ryumkani mana shuning uchun ko'tarishdan burun o'z muhabbatimni yana bir marta amaliy suratda izhor qilgani ruxsat berishingizni talab qilaman».

D.E.Rozentalning «Rasmiy nutq stili o'ziga xos leksik qatlamga va sintaktik qurilishga ega bo'lishi bilan konservativ xarakter kasb etadi»¹, degan fikri rasmiy nutqning hamma ko'rinishlari uchun tegishlidir.

Shu nuqtai nazardan yuqorida keltirilgan mantdagi o'rtoq rafiqam, ijizat bersangiz, sharaf bilan davom ettirib, oilaviy burchimiz, namunali tarzda, bevosita tabrik etishga, turmushi-mizni a'lo darajada olib borayot-ganimizga, deb hisoblash mumkin kabi so'z va iboralar asosan baland-parvoqlik, rasmiyatchilik uchun qo'llanilganligini kuzatamiz. Bu – nutqni soddalik, samimiylik, xalqchillikdan mahrum qiladi.

Hoibuki, mazkur parcha jonli so'zlashuv nutqi (norasmiy nutq)ga aylantirilsa, quyidagicha bo'lishi mumkin: “Oyisi, tuppa-tuzik yashab kelayotganimizgayam bir yil bo'p qopti. Shunday kunda sizni tabriklashga ruxsat eting!...To'g'ri, turmushimizda kamchiliklar, noxushliklaram buldi-yu, lekin, baribir, xudoga shukur, yomon yashamadik. Muhabbatimni shu piyoladagini ko'tarish bilan bildirishimga ruxsat bering!..”

¹ Розенталь Д.Э. Практическая стилистика русского языка.—М.:Наука, 1974.—с.37.

Demak, rasmiy nutq o'ynoqliq hazil-mutoyiba, qochiriqlardan holi bo'lishi lozim. Ularda rasmiy unvon, daraja, amal bildiruvchi (janobi oliylari, janob prezident, xazrati oliylari, yuqori martabali mehmon, hurmatli vazirimiz, qozi kalonimiz, o'rtoq Nabijon Soliyevich kabi) o'ziga xos iboralar ishlatiladi.

Rasmiy ish qog'ozlar nutqi esa ma'muriy va huquqiy ishlarda amal qiladigan nutq ko'rinishlaridan bo'lib, uning bir qancha ko'rinishlari mavjud: Huquqiy qonun moddalari, diplomatik murojaatnomalar, hukumat idoralarining turli qarorlari, ulardan ko'chirmalar, yo'riqlar, buyruqlar, farmonlar, topshiriqlar, shartnomalar, ariza, ma'lumotnoma, akt (dalolatnoma), bildirishnoma, ishonchnoma, tilxat, taklifnoma, rasmiy e'lon va xabarlar shular jumlasidandir.

O'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilgunga qadar rasmiy ish qog'ozlarining aksariyatida ruscha so'zlar ishlatilar edi (Revizor raspiskani pechati bo'lganligi sababli qabul qilishi kerak, registratsiyadan o'tkazishni, vedemostga tirkab qo'yib, shu bilan sizga protsentsdagi rekvizitni to'lashga haqqi yo'q kabi).

Biroq keyingi yillarda N. Mahmudov, A. Madvaliyev, N. Mahkamov va M.Aminovalar tomonidan «Ўзбек тилида иш юритиш» (муншаот) (Т.: 1987, 2000) sarlavhali kitoblari nashr etildiki, mazkur qo'llanmalarda ish qog'ozlari matnlari mumkin qadar o'zbekchalashtirildi (характеристика – tavsifnoma, рекомендация – tavsiyanoma, акт – dalolatnoma, доверен-ность – ishonchnoma kabilar) va muvofiqlashtirildi.

Ayrim ish qog'ozlar nomlari tarjimai (muqobili) o'zbek tilida mavjud bo'lmaganligi bois o'z holicha saqlab qolindi (телеграмма, фактура, стаж, патент, архив kabi).

Rasmiy ish qog'ozlaridan ayrim namunalar:

Termiz DU filologiya fakulteti dekani professor D.S.Qulmamatovga o'zbek filologiyasi ta'lim yo'nalishi 4-kurs talabasi Ziyadullayeva Habibadan

A R I Z A

Termiz shahrida doimiy yashash joyim yo'qligini, uyim uzoqligini hisobga olib, menga 3- talabalar uyidan turar joy ajratishingizni so'rayman.

2010-yil, 26 avgust (imzo)

Ziyadullayeva H.

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

B U Y R U Q

2010 yil 25 avgust

№ 253

Termiz shahri

O'qishga tiklash to'g'risida

Filologiya fakulteti o'zbek tili va adabiyot bo'limi 3-kurs talabasi Asqarov Abdumurod shartnoma to'lovini to'liq amalga oshirganligi, shuningdek, akadem qarzlari yo'qligini hisobga olib,

B u y u r a m a n:

3- kurs talabasi A.Asqarov o'z kursi (3-kurs)ga t i k l a n s i n.

Rektor (imzo)
(f.i.sh.)

Tayyorladi: Fakultet dekani (imzo)
(f.i.sh.)

Kelishildi:

O'quv ishlar prorektori (imzo) (f.i.sh.)
Marketing xizmati bo'limi boshlig'i (imzo) (f.i.sh.)
Huquqshunos (imzo) (f.i.sh.)
O'quv bo'limi boshlig'i (imzo) (f.i.sh.)
Reja bo'limi (imzo) (f.i.sh.)

Rasmiy ish qog'ozlari uslubi adabiy nutq uslubi va jonli so'zlashuv uslubidan o'ziga xos lug'at va grammatik xususiyatlariga ko'ra farq qiladi. Bundan tashqari, bu kabi xujjatlarda tinish belgilari va raqamlarning qo'llanishida ham o'ziga xoslik mavjud. Chunonchi, sanalar, ko'pincha, 2009 yil 20 yanvar emas 20.01.09. shaklida; pul miqdorlari 2186 (ikki ming bir yuz sakson olti) (so'z bilan) tarzida, buyruq raqamlari 12-24, 245/2 yoki 106 shaklida qo'llanadi. Yil so'zi qisqartirib, y. shaklida yoziladi.

Ayrim ish qog'ozlari ko'p murojaat qilinganligi bois ma'lum shakllarda (blanklar ko'rinishida) ko'paytirilib quyiladi (ma'lumotnoma, talabnoma, ishonch qog'ozi, vedomost, shartnoma kabilar).

Rasmiy ish qog'ozlarining lug'aviy tarkibi o'ziga xos bo'lib, ularda elchi, elchixona, tomonlar, muxtor vakil, favqulodda va muxtor elchi, ishonch yorlig'i, guvohnoma, qaror, bayonot, shartnoma, majlis, kun

tartibi, ishchi guruh, eshitildi, ishtirok etdi, axborot berildi, tugatildi, tashkil etildi, tayinlandi, bo'shatildi, ruxsat etildi, so'rayman, ittulos qilaman, rais, kotib, qaror qilindi, tasdiqlayman, ma'qullayman, qabul qilib oldim, topshirdim kabi so'z va iboralar qo'llaniladi.

Ish qog'ozlari nomlari ham o'ziga xos lug'aviy xususiyatga ega:

-noma yasovchi-affiksoidi bilan yasalgan: bildirishnoma, tavsifnoma, ma'lumotnoma, yo'riqnoma, dalolatnoma, tavsiyanoma;

-xat so'zi bilan yasalgan: da'vo xat, ilova xat, iltimos xat, tasdiq xat, tilxat, tushuntirish xati;

-ma affiksi bilan yasalgan: buyurtma, ko'chirma, ko'rsatma;

-chi affiksi bilan yasalgan shaxs oti yasovchi: ijarachi, hisobchi, nazoratchi, ijrochi, yordamchi, taftishchi, iqtisodchi, buyurtmachi, pudratchi kabi ish qog'ozlari va ularni yurituvchi shaxs otlari yasaladi.

Ba'zi hollarda kishi nomlari boshqa nom bilan ataladi: ijrochi, nazoratchi, uyni ijaraga oluvchi, guvoh, davogar, javobgar, jabrlanuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi, oqlovchi, qoralovchi, imzo chekuvchi, o'g'il qilib oluvchi kabilar. Bunda biror shaxsning nomini hadeb takrorlayvermaslik, ba'zan ma'lum maqsadlarga ko'ra kishi nomini yashirish nazarda tutiladi.

Bundan tashqari, bu uslubda harakat nomi (-moq bilan hosil qilingan shakli uchramaydi) (so'rov (varaqasi), yozuv, to'lov, bildiruv (xati), boshqaruv, chaqiruv (qog'ozi)), majhul nisbat (so'ralsin, tayinlansin, bo'shatilsin, tasdiqlansin kabi), shuningdek, shart va buyruq mayli shakllaridan ayniqsa, ko'p qo'llaniladi.

Umuman, rasmiy nutq uchun uyushiq bo'lakli gaplar murakkablashgan sodda gaplar va turli hil qo'shma gaplar (masalan, shart ergash gapli) ko'p qo'llaniladi.

Shunday qilib, rasmiy uslub, bir tomondan, insonlar o'rtasidagi rasmiy munosabatlarni ifodalasa, ikkinchi tomondan, tashkilotlar, idoralar, shu-ningdek, davlatlar orasidagi turli munosabatlarni o'rnatishda muhimdir.

Savollar:

1. Rasmiy uslubning qanday ko'rinishlari mavjud?
2. Rasmiy uslubning boshqa usublardan farqi qaysilar?
3. Rasmiy ish qog'ozlari haqida ma'lumot bering.

Tayanish so'zlar:

Ariza, shikoyat, ma'lumotnoma, shartnoma, dalolatnoma, da'vo xat, taftish, shikoyat xat, ko'chirma; So'ralsin, tayinlansin,

yuklatilsin; Chaqiruv, boshqaruv, bildiruv va b.

5-mavzu ILMIY USLUB

Peja :

1. Iliy uslubning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Mantiqiylik -- ilmiy uslubning asosi.
3. Ilmiy uslubning boshqa uslublardan farqi.
4. Xulosa.

Ilmiy uslubda adabiy me'yorlarga to'liq amal qilinadi. Ilmiy uslubda borliq, undagi narsa-hodisalar, tabiat va jamiyatdagi munosabatlar xaqida aniq fikr bayon qilinadi, ta'riflanadi, izohlanadi. Ilmiy uslub fan, texnika va ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lib, aniq maqola, ilmiy risola, monografiya, darslik, dissertatsiya, ilmiy ma'ruzalar ko'rinishida bo'ladi.

Uning o'ziga xos belgilari quyidagilar:

Ilmiy uslub ilmiy termin (atama)larning juda keng qo'llanilishi bilan boshqa uslublardan ajralib turadi.

Bunda fanning turli sohalariga oid atamalar uchraydi:

matematikaga oid tadqiqotlarda: tangens, kotangens, sinus, kosi-nus, kvadrat tenglama, qo'shuv va b.

tarixga oid tadqiqotlarda: era, acp, quldorlik, diktator, duma, sin-fiyy kurash, formatsiya, kapitalizm va b.

tilshunoslikka oid tadqiqotlarda: fonetika, morfologiya, ega, kesim, sintaksis, sinonim, omonim va b.

2. Ilmiy nutqda mantiqiy bog'liqlik, dalillash, izchillik, aniqlik, xulosalash asosiy o'rinda turadi. Ilmiy nutqning sintaktik qurilishi ham o'ziga xos bo'ladi. Unda kirish va kiritmalar (demak, xullas, qolaversa, ko'rinadiki, shunday qilib, anglashiladiki, masalan kabilar), tinish belgilari (nuqta, vergul kabilar)dan keng foydalaniladi. Biroq undov, so'roq, ko'p nuqta, birmuncha kam ishlatiladi.

Matnlar tilning tasviriy vositalaridan holi, aniq, qisqa, ravon, lo'nda, mantiqli tarzda yoziladi.

3. Ilmiy uslubda fe'lning majhul va aniqlik nisbatlaridan foydalaniladi. Affikslarda kuchaytirish, bo'rttirish, ta'kid, emotsionallik deyarli ishlatil-maydi.

4. Ilmiy uslubda baho shakllari, sinonimlar, ijobiy yoki salbiy munosa-batni ifodalovchi so'zlar, masalan, yuz, bet, aft, bashara, chehra, oraz, ruxsor kabi sinonimlar qatorining dastlabki ikkitasi qo'llanilishi

mumkin, xolos. Jonli so'zlashuvga xos muomala-munosabatlarni anglatuvchi (yuqo-rida aytib o'tildi) so'zlar umuman ishlatilmaydi.

Shunday qilib, ilmiy uslub insonning, uni o'rab turgan borliq bilan, shuningdek, jamiyat, ijtimoiy hodisalar bilan munosabatni ifodalaydi.

Savollar:

1. Ilmiy uslub nima?
2. Ilmiy uslubning qanday xususiyatlari mavjud?
3. So'zning leksik-ma'naviy xususiyatlari qaysilar?

Tayancho'sozlar:

Abstrakt – mavhum

Tipik – bir xildagi, bir turdagi narsalar

Struktura – tuzilish, qurilish

6-mavzu

PUBLITSISTIK USLUB (MATBUOT NUTQI)

Reja:

1. Publitsistik uslubning ko'rinishlari.
2. Publitsistik uslubning o'ziga xos xususiyatlari.
3. Xulosa.

Publitsistik uslub jamiyat a'zolarining ijtimoiy-siyosiy hayotga muno-sabatlarini ifodalaydi. Boshqacha aytganda, kishilarning jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy-ma'naviy va madaniy sohalardagi o'zgarishlariga muno-sabatlarini til vositalari hamda ularning ichki imkoniyatlari yordamida ifoda etish tushiniladi.

Publitsistika so'zi – lotincha bo'lib, ijtimoiy, xalqchil kabi ma'nolarni anglatadi.

Olimlar mazkur uslub ko'rinishlarini qadimdan mavjudligini, notiqlar-ning nutqida ham uning shakllari uchraganligini ta'kidlaydilar. Buni voiz (va'xon)lar, azonxonlar, roviylar, bakovullar, jarchilar faoliyati misolida ko'rish mumkin. Masalan, o'tmishda (ba'zi tog' qishloqlarida hozir ham) jarchilar biror xabar, yangilik va voqeliklardan ommani ogoh qilish maqsadida aholi zich joylarda baland ovoz bilan: "Odamlar, o, odamlar! Bog'da bitgan bodomlar, eshitmadim demanglar! Eshitganlar jilmanglar! Eshitganlar darmonda, eshitmagan armonda" kabi an'anaviy hayqiriq bilan boshlanuvchi so'z va iboralardan keng foydalanganlar. Davr o'tishi bilan xalq ommasini siyosiy va tashkiliy jihatdan uyushtirish,

harakatga keltirishda og'zaki nutqninggina talabga to'la javob bera olmasligi natijasida alohida yozma nutqqa ehtiyoj tug'ila bordiki, bu tom ma'noda o'zbek matbuot uslubining shakllanishi – «Turkiston viloyatining gazetasi» gazetasining faoliyati bilan bog'liq. Bunda Furqat, Ishoqxon (Ibrat), Sattor-xon, Hakimxon va boshqalarning xizmatlari katta. «Ishtirokiyun», «Qizil bayroq», «Turkiston», «Qizil O'zbekiston» gazetalarining chiqq boshla-shi bilan bu jarayon tezlashdi. Bu borada H.H.Niyoziy, A.Avloniy, Fitrat, Cho'lpon, A.Qodiriy, S.Ayniy, keyinchalik G'.G'ulom, Oybek, H.Olimjon, A.Qahhor, S.Ahmad, O.Sharofiddinov, O'.Hoshimov, E.Vohidov, A.Ori-pov, E.A'zamov, kabi adiblar, ziyolilar va jurnalistlarning xizmatlari katta bo'ldi.

Matbuot nutqi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'naviy-axloqiy, adabiy-tanqidiy, diniy-irfoniy mavzulardagi ommaviy nashrlarda, ijtimoiy-siyosiy jurnallarda, barcha gazetalarda, notiqlarning nutqlarida, radio va televidenie orqali chiqishlarida, bir so'z bilan aytganda, ommaviy axborot vositalari (OAV)da namoyon bo'la boshladi va bular matbuot nutqi sifatida tan olindi.

Hozirgi kunda gazeta nutqi matbuot nutqining eng asosiy ko'rinishi hisoblanadi. Boisi gazeta nutqi ommaning faolligini oshirishda nihoyatda tezkordir. Voqea-hodisa, biror xabarning tushunarli, aniq lo'nda va tez etib borishida gazetaning ahamiyati beqiyos. Shuningdek, gazeta ijtimoiy hayotning sohalarini to'liq qamrab oladi, qolaversa, uning sahifalarida maqola, reportaj, korrespondensiya, ocherk, felyeton, pamflet, esse, bosh maqola, e'lon, xabar va hatto badiiy asarlardan parchalar ham beriladiki, bu jamiyatning barcha tabaqalariga tegishli va tushinarli bo'ladi.

Matbuotda ilmiy munozaralar, taqrizlar, ilmiy-ommabop maqolalar; badiiy ijodning g'azal, she'r, doston, hikoya, esse, hajviya kabi namunalari; tarix va boshqa sohalalarga aloqador jihatlarning yoritilishi uning adabiy nutq uslublarining ilmiy, rasmiy va badiiy nutq ko'rinishlari bilan mushtarakligiga, aloqadorligiga sabab bo'ladi. Shuningdek, matbuot nutqi adabiy til me'yorlariga to'la amal qilish bilan birga, uning sayqal topishi va rivojlanishida ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Uning sahifalari orqali dala malikasi, zangori kema kapitani, qora oltin, oq oltin, kumush tola, zangori olov, po'lat etaklar, zangori ekran, po'lat pahlavonlar, obihayot posbonlari, ruhimiz injenerlari, qizil imperiya, ustuvor yo'nalish, moddiy ne'mat, vatanimizning tarjimai holi, go'zallik ixtirochilari, shaharsozlar, hayot sinovi, bayram dasturxonlari, paxta yakka hokimligi, oraliq ekin, iqtisodiyotimiz qon tomiri, o'zbek avtosi kabi minglab so'z va iboralar (tasviriy vositalar) hayotga yo'llanma oldi hamda

adabiy tilimizning boyligiga aylandi. Bu kabi rang-barang va kengqamrovli ibora va soʻzlar matbuotning koʻp ming sonli mualliflar, jumladan, fikrlar, gʻoyalar va takliflarga tayanib ish koʻrishi natijasida paydo boʻladi.

Gazeta nutqida ritorik soʻroq gaplar, bir tarkibli, undov, ritorik murojaat, atov gap turlari, shuningdek, shevalarga xos shakllar (-yotir, -ajak kabi) koʻp qoʻllaniladi.

Yuqorida taʼkidlanganidek, jonli soʻzlashuvga xos shakllarning soʻz, ibora va birikmalarning tasviriyligni oshiruvchi, kishi ruhiyatiga ijobiy taʼsir etuvchi vositalar bilan almashtirilishi (qizlar toʻdasi oʻrnida qizlar guldastasi, qizlar davrasi; mamlaka-timiz, yurtimiz tarixi oʻrnida vatanimiz tarjimai holi; paxta terish mashinasi oʻrnida poʻlat etaklar yoki hozirgi zamon feʼl shaklini yasovchi -yapti oʻrnida -moqda shaklining qoʻllanilishi) ham matbuot nutqining vazifasidir.

Matbuot sahifalarida xabar, maʼruza, shuningdek, tabriknoma, qaror, eʼlon, buyruq, farmon, qonun kabilar berilar ekan, tabiiyki, matbuot nutqi bir jihatdan rasmiy ish qogʻozlari nutqini ham oʻzida aks ettiradi (ochiq ovoz, yopiq ovoz, ovozga quymoq, ovoz bermoq; qoʻl qoʻymoq imzo chek-moq; Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, Oʻzbekiston Oliy Kengashi Rayosati, Oʻzbekiston hukumati, hukumat rahbarlari kabi davlat-lar, idoralar, tashkilotlar, mansab va unvon bildiruvchi atamalar qoʻllaniladi).

Shuningdek, subʼyektiv baho munosabatini ifodalovchi fidokorona, ustuvor, doʻstlik, mardona barkamol, ziyokor, bellashmoq, gʻayrat-shijoat, hayot sinovi, istiqbol ufqlari kabi soʻz va iboralar, bundan tashqari, bularga zid boʻlgan qotillik, tekinxoʻrlik, tekin tomoq, jinoyatchilik, dangasalik, bachkanalik, muttahamlik, boqmondalik kabilar ham matbuot nutqida oʻz aksini topadi.

Taʼkidlash kerakki, matbuot sahifalarida yangi – noanʼanaviy, yasama-lar, «kalka»lar ham uchraydi: sunʼiy yoʻldosh, uyali telefon, bank varaqasi, raqobatbardosh korxonalar, qoʻshma korxonalar, importbop tovar, xorijiy ham-kor (sharik) kabi.

Xullas, matbuot nutqi oʻz vazifasining keng qamrovliligi, imkoniyatlarining nihoyatda kengligi, adabiy tilning barcha imkoniyatlaridan foydalana olishi, boshqa nutq koʻrinishlarini oʻzida mujassam etganligi, tezkorligi, hozirjavobligi va, ayni zamonda, adabiy til taraqqiyotiga jiddiy taʼsir koʻr-sata olishi kabilar bilan ajralib turadi.

Savollar:

1. Publitsistik uslub qanday uslub?
2. Publitsistik uslubning qanday ko'rinishlari mavjud?
3. Publitsistik uslubning vazifasi nimalardan iborat?

Tayanch so'zlar:

Publitsistik – ijtimoiy, xalqchil, ommaviy
Funksional – vazifaviy.
Emotsiya – his-hayajon.

7-mavzu

BADIIY USLUB

Reja:

1. Badiiy uslubning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Badiiy uslubda so'zning o'rni.
3. Xulosa.

Badiiy uslub keng qamrovli uslublardan hisoblanadi. Sababi badiiy uslub o'zi uchun xos bo'lgan barcha vositalardan tashqari, nutqning boshqa ko'rinishlariga taalluqli jihatlarini ham qamrab oladi.

Boshqacha aytganda, badiiy uslubda publitsistik, ilmiy va rasmiy nutq ko'rinishlari mavjud, biroq publitsistik uslub qanchalik keng qamrovli bo'lmasin unda tilning badiiy tasvir vositalaridan foydalanish badiiy uslub-ga qaraganda, ancha chegaralangan bo'ladi. Masalan, badiiy uslubda asar qahramonlari ma'lum maqsadlarda jonli so'zlashuv nutqida, shevalarda gapiradilar. Mazkur uslubda o'rni bilan xujjatlar, maktublar, yozishmalar va boshqa ish qog'ozlaridan foydalaniladi. Ayrim hollarda ilmiy tadqiqot-lardan parchalar keltiriladi ham.

Badiiy uslubda asarning janr xususiyatlariga ko'ra tarixiy va eskirgan so'zlardan, shuningdek, noadabiy til vositalari (jargon, argo, varvarizm, vulgarizm kabi)dan ham keng foydalaniladi. Boshqacha aytganda, badiiy uslubda adabiy til me'yorlaridan chekinishlar ham yuz beradiki, bu – badiiy til tushunchasi adabiy til tushunchasidan keng ekanligini ko'rsatadi.

Badiiy tasvir vositalari boshqa uslublarda ham ishlatiladi. Boshqa uslublarda ham lug'aviy birliklarning ishlatilishi cheklanmaganligi holda, badiiy uslubda, odatda, kitobiy so'zlar, tasviriylikni ifodalovchi so'zlar ko'proq ishlatiladi. Ayniqsa, badiiy uslubning bir ko'rinishi poetik nutqda ko'tarinkilikni ta'minlovchi so'zlar (okkazionalizmlar), ohangni ta'minlovchi grammatik shakllar keng qo'llaniladi.

Ma'lumki, badiiy nutqning uchta alohida-alohida ko'rinishlari mavjud: nasriy nutq, poetik nutq, dramatik nutq. Bular ichida poetik nutq tilning badiiy tasvir vositalaridan foydalanishning eng yuksak namunasi hisoblanadi:

Deyman: sahar shafaqdan

Uchqunmi, lolasanmu,

SHodlik mayiga to'lgan

Gulgun piyolasanmu?

Deydi: Qiziq, savoling,

Qayda ajab xayoling,

Ellar ko'rib bu, holing,

Kulmoqda: bolasanmu? (E. Vohidov)

She'riy parchadagi shafaq, may, gulgun, qayda so'zlari to'la ma'noda poetik nutq uchun xoslangan. Lolasanmu, piyolasanmu, bolasanmu so'zlaridagi -my so'roq yuklamasi hozirgi adabiy til me'yorida -mi o'rnida qo'llanib, badiiylik uchun xizmat qilgan.

Affikslarning tarixiy shakllari: -ur, -din, -mish, -mu, -dur, -men, -g'ay, -g'u kabilar ham poetik nutq ko'rinishiga xosdir.

Shuningdek, she'riyatda lekin so'zi lek, bilan so'zi bila, -ila, -la shakllarida, u, bu, shu, o'sha olmoshlari ul, bul, shul, o'shal kabi tarixiy shakllarda, bul so'zi qisqarib ul shaklida, -moq affiksi -mak tarzida ham qo'llaniladi. O'xshatish vositalari (dek, dek, o'xshash, xuddi, go'yo, misli, singari, kabi, bamisoli, yanglig') dan ham keng foydalaniladi.

Umuman, badiiy nutqda har bir so'z fikrni obrazli, ta'sirchan qilib ifodalashga xizmat qilishi kerak. Shu bois tilning tasviriy vositalari (metafora, metonimiya, sinegdoxa, vazifadoshlik, epitet, o'xshatish, kesatiq, mubolag'a, kichraytirish, jonlantirish; antiteza, ritorik so'roq, ellipsis, takror)dan keng va unumli foydalaniladi (A.Qodiriyning «O'tgan kunlar»idagi Otabek va Kumush uchrashuvi yoki A.Qahhorning «Anor»idagi Turobjon va xotini o'rtasidagi suhbatni eslang).

Demak, badiiy nutqning o'ziga xoc asosiy xususiyati tilning badiiy tasvir vositalaridan imkon boricha to'la foydalana olishi mumkinligida, yozuvchining inson ma'naviy dunyosiga ta'sir etishni maqsad qilib qo'yganligida ekan. Bu narsa poetik nutqqa ham, nasriy va dramatik nutqlarga ham tegishlidir.

Xullas, tilning tasviriy vositalaridan foydalanish nutq ko'rinishlari doirasida farq qiladi.

Ilmiy va rasmiy xujjatlar nutqida bu vositalardan deyarli foydalanilmaydi. Jonli so'zlashuv va matbuot nutqida ulardan o'rni bilan foydalanish mumkin. Badiiy nutqda esa bulardan foydalan-maslik mumkin emas. Bularsiz badiiy nutqning o'zi mavjud emas.

Savollar:

1. Badiiy nutq uslubi nima?
2. Badiiy nutq uslubida qanday leksik qatlamlardan foydalaniladi?
3. Uning o'ziga xos xususiyatlari qaysilar?

Tayanch so'zlar:

Polisemiya – ko'p ma'noli so'zlar

Kommunikatsiya – aloqa-aralashuv

Nominatsiya – atov so'zlar

Metafora, metonimiya, sinegdoxa, vazifadoshlik – til taviyri vositalari

8-mavzu

LEKSIK USLUBIYAT

Reja:

1. So'z va uning ma'nosi.
2. Omonim (omofon, omofoma, omograf)lar.
3. Paronimlar.
4. Sinonimlar, uslubiy sinonimlar.
5. Antonimlar.
6. Xulosa.

So'z eng muhim til birliklaridan biridir, chunki kishilar so'z vositasida o'zaro bir-birlari bilan fikrlashadilar va bir-birlarini anglaydilar. Tilning umumiy lug'at tarkibini tilda mavjud bo'lgan barcha faol va nofaol so'zlar tashkil qilib, ular kishilarning kundalik turmush sharoitida, ijtimoiy ishlab chiqarishda va boshqa munosabatlarida shu tilda so'zlashuvchi shaxslar-ning barchasi uchun xizmat qiladi.

Ayrim olingan har bir so'zning ham tovush, ham ma'no tomoni mavjud bo'lib, uning ma'no tomoni bilan leksikologiyaning maxsus sohasi – sema-siologiya shug'ullanadi. Semasiologiya so'zi sema – ma'no, logos – ta'li-mot so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, so'zning ma'no xususiyatlarini o'rga-nadi. Ko'rinadiki, so'zning ma'no tarkibi va u bilan bog'liq hodisalarni o'rganuvchi sohaga semasiologiya deyiladi.

Nutqning aniqligi va ravonligi, avvalo, soʻzdan toʻgʻri foydalanishga bogʻliq. Buning uchun esa soʻzning leksik maʼnosini anglash zarur. Aks holda mantiqiy fikr ifodalab boʻlmaydi. Masalan, Endi dilrabo kuy va qoʻshiq tinglab tomosha qiling gapidagi tomosha qilmoq iborasi xato qoʻllanilgan. Sababi kuy va qushiq tomosha qilinmaydi (raqs tomosha qilinadi), aksincha, tinglanadi, xolos.

Shu oʻrinda M.V.Lomonosovning «Agarda biror narsani aniq ifodalay olmas ekanmiz, bunda tilimizdan emas, balki uquvsiz mahoratimizdan gina qilishimiz kerak», degan fikrini keltirish joiz.

Zero, Zahiriddin Muhammad Bobur oʻgʻli Xumoyunga yozgan maktub-laridan birida uning fikr ravonligi va aniqligiga rioya qilmaganligidan tashvishlanib, «Xatingni xud tashvish bilan oʻqisa boʻladi... Mundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila but, ham senga tashvish ozroq boʻlur, ham oʻqigʻuvchiga», – deydi.

Tilning nazariy va amaliy asoslaridan xabardor boʻlish – ona tilini mukammal va puxta egallashning muhim omilidir.

Omonimlar fonetik jihatdan va shaklan teng, maʼno jihatdan oʻzaro farqlanuvchi soʻzlar majmuasidir. Masalan, ot (1. Hayvon, 2. Ism, nom, 3. III shaxs buyruq feʼli) soʻzi omonim boʻlib, bir qarashda koʻp maʼnoli (polisemantik) soʻzdek tuyuladi. Biroq bu hodisalarni bir-biridan farqlash lozim. Polisemiyada, omonimlardan farqli oʻlaroq, soʻzlar oʻrtasidagi maʼno yaqinligi mavjud boʻladi: ishning koʻzi, yogʻochning koʻzi, buloqning koʻzi, uzukning koʻzi kabi.

Oʻzbek tilida omonimlar turli koʻrinishlarga ega. Omonimlarning ikkinchi tipi omoformalardir.

Omoformalarning omonimlardan farqi ular koʻpincha boshqa-boshqa soʻz turkumlariga mansub boʻladi: olma (meva – ot) – olma (III shaxs buyruq feʼli), qoʻy (uy hayvoni – ot) – qoʻy (III shaxs buyruq feʼli) kabi.

Omonimlarning uchinchi tipi omofonlardir. Bular talaffuzi va eshiti-lishi bir xil, yozilishi va maʼnosi boshqa-boshqa soʻzlardir: etti (son) – etdi (feʼl), yot (begona; III shaxs buyruq feʼli) – yod (xotira) kabi.

Omonimlarning toʻrtinchi tipi – omograflar boʻlib, ular yozilishi bir xil, biroq talaffuzi, eshiti-lishi va maʼnosi boshqa-boshqa soʻzlardir: tok (uzum) – tok (elektr quvvati), tur (xil, nav; III shaxs buyruq feʼli) – tur (davra – Ikkunchi tur futbol musobaqalari boshlandi kabi).

Yuqorida sanab oʻtilgan omonimlar va ularning tiplari orasidagi farqlar nutq jarayonida yoki matnda reallashadi, ular tilda yolgʻiz holda deyarli uchramaydi.

Shu o'rinda ta'kidlash kerakki, yozuv va birikmalarning ham teng kelishi, o'xshash bo'lishi omonimlarning doirasini kengaytiradi:

Inson bo'lib qidirmadim engil turmush va tanga,
Kuch-quvvatim ham hayotim – bor imkonim Vatanga.
Vatan desam umrim uzoq, hayot porloq ko'rinur,
Chunki Vatan sevgisidan kuch-quvvat jon va tanga.

Deydilarki, kungaboqar,
Umr bo'yi kunga boqar.

Berdim senga olmani,
Olma dedi: Ol, mani.
Gar olmasang olmani,
Olmanimas, ol, mani (A.Omonturdiyev)

Nutqda omofonlarni bunday ishlatish orqali so'z o'yinlari hosil qilinadi. Bunda so'zmi, so'z birikmasimi, ularning matndagi har galgi takrori mu-him. Sababi bu holat so'z o'yini, askiya va qochiriqlarda juda qo'l keladi:

Bir yosh yigit iste'dodli shoir oldiga kelib yozuvchilik da'vo qila boshlabdi:

– Men ko'p vaqtlardan beri adabiy ishlar bilan shug'ullanib kelayotirman. Istardimki, men yozgan asarlar ham nashr qilinsa.

– Siz nozimmi yoki nosir? – so'rabdi shoir diqqat bilan uning so'zlarini eshitgach.

Yigit yelkasini qisib javob beribdi:

– Nozim ham, Nosir ham emasman, mening nomim Karimjon («O'zbekiston madaniyati» dan).

Bu o'rinda adabiyotdan butunlay xabarsiz kishining qiyin ahvolga tushib qolishi (nozim – nazm, nosir – nasr – adabiy terminlar (poeziya va proza); uning omonimlari – Nozim, Nosir – atoqli ot) latifa muallifi tomonidan mohirona ochib berilgan.

Omonimlardan xalq og'zaki ijodiyotida, badiiy adabiyotda maxsus janr – tuyuq tuzishda keng foydalaniladi:

Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,
Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot,
Nasihatim yod qilib ol, farzandim,
Yolg'iz yursa chang chiqarmas yaxshi ot (Folklor).

Paronimlar ham omonimlar bilan ba'zi jihatlariga ko'ra o'xshashdir. Paronimlar tovush jihatidan butunlay teng bo'lmasa-da, talaffuz jihatdan

bir-biriga yaqin soʻzlardir: adresat – adresant, diplomat – diplomant, surat – surʼat, abzal – afzal, mavsum – maxsum kabi.

Nutqda noaniqlikka yoʻl qoʻymaslik uchun tildagi paronimlarni farqlash, ular anglatadigan maʼnolarni ajratish zarur, aks holda qoʻpol xatolar sodir boʻlishi, natijada jumla gʻalizligi yuzaga kelishi mumkin: Bu sharoitda yashaganimdan koʻra uzoq-uzoqlarga bosh olib ketganim abzal. Bir kunda 1,0%, maxsum boshidan buyon 76,10 %. Karxonamizda 200 ga yaqin ishchi xizmat qiladi. Chanoqlardagi loʻppi ochilgan paxtalar quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi. Xavfli yoqilgʻi kabi va b.

Misollarda afzal soʻzi abzal, mavsum soʻzi maxsum, korxonona soʻzi karxonona, tovlandi soʻzi toblandi, yonilgʻi soʻzi yoqilgʻi tarzida notoʻgʻri qoʻllanganligidan uslubiy gʻalizlik yuzaga kelgan va, ayni zamonda, kulgu qoʻzgʻatuvchi holat yuzaga kelgan.

Sinonimlar maʼnodosh yoki oʻzaro yaqin maʼnoli, talaffuz va imlosi boshqa-boshqa soʻzlar yigʻindisidir: chiroyli, goʻzal, koʻrkam, koʻhlik, xushroʻy, suluv, zebo kabi.

Nutqning aniq va ravshan boʻlishi sinonimlardan toʻgʻri foydalanishga bogʻliq. Baʼzi sinonim soʻzlarning maʼnosini farqlash birmuncha murakkab boʻladi. Bu borada hatto mutaxassislar ham ikkilanib qoladigan jihatlar mavjud: iflos, isqirt, irkit, isliqi, iqna, olqindi, yulqindi kabilar.

Sinonim soʻzlarning maʼno qirralarini toʻgʻri anglash va oʻz oʻrnida qoʻllash ularning qanday soʻzlar bilan birikib kela olish darajasiga bogʻliq. Masalan, qasamyod qilmoq, qasam ichmoq. Qiyoslang: qasamyod ichmoq, ont qilmoq, qasam qilmoq deb boʻlmaydi va b.

Til faktlari sinonim soʻzlar bilan evfemizmlar orasida maʼlum darajada munosabat borligini koʻrsatadi. Maʼlumki, ochiq aytilishi noqulay, uyat, qoʻpol, noxush hisoblangan soʻz va iboralarning ana shunday taassurot uygʻotmaydiganlari bilan almashtirilishi evfemizmlarning hosil boʻlishiga sabab boʻladi. Masalan, koʻr oʻrnida koʻzi ojiz, aʼmo, basir; jinni oʻrnida aqli zaif, aqli qusur, kirdi-chiqdi, toʻqson toʻqqiz (keyinga ikkitasi shevada) kabilar.

Koʻrinadiki, nutqimiz nozik maʼno qirralariga, shuningdek, rang-barang uslubiy buyoqqa ega evfemik-sinonimlarga ham ega.

Demak, sinonimlar nutqni ravon va taʼsirchan boʻlishida, uslub-ning rang-barangligini taʼminlashda, uslubiy takrorlardan qochishda ahamiyatli ekan.

Antonimlar oʻzaro zid maʼnoli soʻzlar yigʻindisidir. Masalan, katta-kichik, baland-past, achchiq-chuchuk kabi.

Takidlash kerakki, bir soʻzning boʻlishli-boʻlishsiz shakli (keldi-kelmadi kabi) antonimni hosil qilmaydi. Buning uchun zid leksik maʼno munosabati boʻlishi shart.

Antonimik holat soʻz birikmalarida ham kuzatiladi: katta qora sumka – kichik qizil sumka, baland boʻyli semiz yosh kishi – past boʻyli oriqli qari kishi kabi.

Antonimlar tilning kuchli uslubiy vositalaridan biri hisoblanib, ulardan narsa va hodisalarni tasvirlashda, qarama-qarshi qoʻyish – kontrastlar hosil qilishda keng foydalaniladi:

Ota-ona uyquga ketdi,

Uyda faqat Inobat bedor...

Kichik qalbda buyuk sevinch bor,

Er yuzini tutib ketguday (Zulfiya).

Zidlash munosabatini ifodalashning koʻrinishlaridan yana biri oksimorondir.

Oksimoron – kishi yoki predmetning tabiati va mohiyatiga xos boʻlma-gan belgini unga nisbatan qoʻllab, antonimik munosabat hosil qilishdir. Sifat+ot tipidagi mantiqiy nomuvofiq soʻzlardan original uslubiy birikma hosil boʻladi: shirin dard, aqlli tentak, soqolli koʻsa, qorongʻu kun kabi.

Savollar:

1. Soʻzning qanday maʼnolari mavjud?
2. Omonimlarning qanday tiplari bor?
3. Omonimlarning paronimlardan farqi nimada?
4. Sintaktik omonimiya deganda nimani tushunasiz?
5. Sinonimlarning nutqda ahamiyati qay darajada?
6. Antonimlar va ularning qanday koʻrinishlari mavjud?

Tayanch soʻzlar:

Omonimiya – shakldosh soʻzlar

Paronimiya – talaffuzi yaqin soʻzlar

Sinonimiya – maʼnodosh soʻzlar

Antonimiya – zid maʼnoli soʻzlar

Oksimoron – grekcha oxumoron – oʻtkir maʼnoli, bemaʼnifik

9- mavzu

FAOL VA NOFAOL LUG'ATGA OID SO'ZLARNING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Faol va nofaol so'zlar.
2. Arxaizm (eskirgan so'z) va istorizm (tarixiy so'z) larning uslubiy vazifasi.
3. Neologizm (yangi so'z) larning uslubiy vazifasi.
4. Qo'llanishi chegaralangan leksikaning uslubiy xususiyatlari.
5. Xulosa.

Til taraqqiyoti bilan undagi so'zlarning yangi-yangilari paydo bo'lishi, neytrallashishi, eskirishi, iste'moldan chiqishi tabiiy hol. Shunga ko'ra umumxalq lug'at tarkibini ikkiga ajratish mumkin: faol so'zlar va nofaol so'zlar.

Faol so'zlarga ma'nosi deyarli barchaga tushunarli, kundalik hayotda keng qo'llaniluvchi so'zlar kiradi.

Nofaol so'zlarga esa eskilik bo'yog'i aniq bilinib turadigan va ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan so'zlar kiradi. Kundalik muomala va muloqotda ishlatiladigan bu guruh so'zlar ham ikkiga bo'linadi: eskirib qolgan so'z-lar (arxaizmlar, istorizmlar) va yangi so'zlar (neologizmlar).

Arxaizm va istorizmlarning uslubiy vazifasi. So'z ma'nosining eskirishi va turli sabablarga ko'ra uning o'rmini boshqa so'z olishi natijasida arxaizm paydo bo'ladi: avaxta – qamoqxona kabi.

Arxaiklashishning 2 xil ko'rinishi mavjud:

1. Bunda so'z yaxlitligicha eskiradi. Bu leksik arxaizm deyiladi: gardun (osmon), dovot (siyohdon) kabi.

2. So'z ma'nolari eskiradi. Bu semantik arxaizm deyiladi: nishon so'zining «orden» ma'nosi, g'animat so'zining «o'lja» ma'nolarigina eskirgan.

Shuningdek, arxaizmlardan turli maqsadlarda badiiy asarlarda, felyeton va turli mazmunda yozilgan ijtimoiy maqolalarda keng foydalaniladi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, ayrim eskirgan so'zlar vaqt o'tishi bilan, ijtimoiy sharoitdan kelib chiqib, faollashishi ham mumkin: gardun – osmon, gazni-qob – protivogaz, musofirxona – mehmonxona, daha – mikrorayon kabi.

Hozirgi hayotda uchramaydigan, faqat narsa yoki voqea-hodisalarning nomini bildiruvchi soʻzlar istorizm (tarixiy soʻz)lar deyiladi. Masalan, yasovul, qozi, qozixona, bek, gumashta kabi.

Ilmiy adabiyotlarda tarixiy soʻzlar oʻzi anglatgan narsa va hodisalarning yagona atamasi boʻlganligi uchun ularning oʻrmini bosa oluvchi sinonimi yoʻq deyiladi. Shu xususiyati bilan ular arxaizmlardan farqlanadi.

Biroq jamiyat rivoji va til taraqqiyoti natijasida oʻzi anglatgan narsa-hodisalarning yagona atamasi boʻlmish istorizmlar ham qayta "tirilishi"—faollashishi mumkin ekan. Masalan, vazir, mirshab, qozi va b.

Vasiqasi yoʻq va oʻziga xon, oʻziga bek iboralaridagi vasiqa, bek, xon soʻzlari tarixiy soʻzlar boʻlsa-da, ular bu oʻrinda iboradan anglashilgan majoziy maʼnoga singib ketgan.

Tarixchi, olim va yozuvchilar tarixiy voqealarning asl ruhini ifodalash maqsadida istorizmlardan foydalanadilar: Qorani oqlash hech bir podsho-ning yosasiga sigʻmaydi (O.) Jinoyatchi yosoqqa tortilar edi. Bozorni aylanib yuradigan poyaki voqeadan boshdan-oyoq xabardor ekan (A.Q.) gaplaridagi yosa, yosoq va poyaki soʻzlari tarixiy soʻzlar boʻlib, «qonun», «tartib», «chilim», «oʻlim jazosi» va «chilim chektiruvchi kishi» maʼno-larini anglatadi.

Neologizmlarning uslubiy vazifasi. Ishlab chiqarish va ijtimoiy munosabatda boʻladigan oʻzgarishlar, fan-texnika yangiliklari, sanʼat, adabiyot va publitsistikadagi yangicha tushunchalar, jamiyatning, hayotning talab-ehiyoji bilan paydo boʻlgan soʻzlar neologizmlar (yangi soʻzlar) dir. Neologizmlar bir necha yoʻllar bilan hosil boʻladi:

1. Tilning ichki imkoniyatlari bazasida yangi soʻz yasash orqali.
2. Tildagi mavjud soʻzlardan birining yangi maʼnoda qoʻllanishi orqali.
3. Boshqa tillardan soʻz qabul qilish orqali.

Neologizmlarning yana bir koʻrinishi okkazionalizmlardir. Okkazional soʻzlar individual (xususiy) nutqqa xos boʻlib, nogʻahoniy, favqulodda, tasha tegmagan soʻz va iboralar hamda «topilma»lardir. Masalan, Keyingi paytlarda oshxoʻrchiligimizda yana bitta yomon xususiyat sezilmoqda (S.Ahmad). Talabalik yillarimizda har payshan-ba kuni palovxonligimiz boʻlardi (muallifdan) gaplaridagi oshxurchilik, palovxonlik soʻzlari alohida uslub hosil boʻlishiga sabab boʻlgan. Yoki Gʻ.Gʻulom ijodida uchraydigan mehnatobod, urushtalab, insonozod, xushaxloq, shuningdek eildosh, erdosh, kurashdosh, qalamdosh kabi soʻzlar ham oʻziga xos okkazional soʻzlardir.

Dialektizmlar. O'zbek tilining dialektal qatlami rang-barang va, ayni zamonda, murakkab bo'lib, o'zining fonetik, leksik-grammatik xususiyatlari bilan adabiy tildan keskin ajralib turadi. Shuningdek, u o'zaro farqlanuvchi sheva va dialektlariga ham ega.

Dialektizmlarning adabiy tildan farqi, avvalo, talaffuzda ko'rinadi: gurgut – gugurt, bala – bola, chig'di – chiqdi kabi.

Shuningdek, dialektizmlar fan, texnika va san'atga oid murakkab terminlarga ega emasligi bilan ham adabiy tildan farqlanadi.

Ayrim so'zlar adabiy til va dialektlarda boshqa-boshqa ma'nolarda ishlatiladi. Masalan, buvi – momo, shevada – ena (opa ham shunday), oq choy – Toshkent shevasida shirchoy ma'nosida, Farg'ona shevasida «ko'k choy» ma'nolarida ishlatiladi. Yoki pashsha – chivin, gilos – olcha kabi so'zlar o'rtasidagi munozara ham shular jumlasidandir.

Adabiy tilning ayrim dialektlari lug'aviy birliklari hisobiga boyishi tabiiy. Bu holatni dialektal birliklarning badiiy asarlarda qo'llanilishi hodisasi bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Sababi muqobili adabiy tilda mavjud bo'lmagan tushunchalar dialektizmlar vositasida bayon qilinadi. Masalan, A.Qahorning «O'tmishdan ertaklar» asarida bo'riq (jo'xoripoyaning bir bo'g'ini), ro'yja («prostina»), buvak (chaqaloq) so'zlari uchraydi.

Shevaga xos so'zlar tilning boyishiga xizmat qilsa (uni adabiy tilda mavjud muqobili bilan almashtirish qiyin bo'lsa), u holda ulardan foydalanish mumkin (yelvizak, muzqaymoq, sinchalak kabi).

Tildagi kasb-hunarga doir so'z va iboralar professionalizm deb yuriti-ladi. Masalan, andava, rax, gazcho'p, vassa so'zlari suvoqchilikka oid so'zlardir. Shuningdek, chorvachilik, dehqonchilik, ipakchilik, bundan tashqari, zargarlik, kulollik, bo'zchilik, etikdo'zlik, duradgorlik kabi kasb-korga oid professional so'zlar ham bor.

Ijtimoiy jargonning yana bir ko'rinishi – o'g'ri (kissavur), qimorboz, dallol, tekinox'r, qotil kabi mayda guruh vakillari tili argodir. Masalan: yakan, loy – pul; bedana, pushka – to'pponcha; pero – pichoq kabi.

Yoki Men kitob o'qidim gapining mezen kizitozob o'ziqizidizim tarzida, ayniqsa, yoshlar nutqida yangrashi ham bolalar argosining bir ko'rinishi hisoblanadi.

Biroq badiiy adabiyotda noadabiy til vositalari (jargon, argo kabi)dan personajlar nutqini individuallashtirishda, muayyan ruhiy vaziyatni yaratishda foydalaniladi. Masalan, T. Malikning «Shaytanat», Shukurullo-ning «Kafansiz ko'milganlar», S.Qahorning «Daydi qizning daftari» kitoblari va qator detektiv asarlarda bunga misollar talaygina.

Savollar:

- Faol so'zlar deganda nimani tushunasiz?
Nofaol so'zlar deganda-chi?
3. Arxaizm va istorizmlarning o'zaro farqi nimada?
4. Arxaizmlarning qayta faollashuvi mumkinmi?
5. Neologizmlar qanday paydo bo'ladi?
6. Okkazonalizmlarning neologizmlardan farqi nimada?
7. Noadabiy til vositalari (jargon, argo)ning paydo bo'lish sabablari.

Tayanch so'zlar:

- Arxaizm – eskirgan so'zlar,
Istorizm – tarixiy so'zlar.
Neologizm – yangi so'zlar.
Okkazonalizm – nogahoniy so'zlar, individual nutq.
Professionalizm – biror kasb hunarga oid so'zlar.
Termin – lotincha terminos – «chegapa» belgisi, «chek».
Kanselyarizm – rasmiy uslubga xos so'z va iboralar.
Jargon – fransuzcha jargon – «buzilgan til».
Argo – biror guruhning yashirin tili.
Abdol – taqvodor, xudojo'y ma'nosida.

10-mavzu

EMOTSIONAL-EKSPRESSIV LEKSIKANING USLUBIY XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Intellektual so'zlar.
2. Emotsional-ekspressiv so'zlarning turlari.
3. Evfemizmlar va ularning uslubiy qimmati.
4. Xulosa.

Emotsional-ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lmagan so'zlar intellektual so'zlar deyiladi. Masalan, kundalik hayotimizda ko'p ishlatadigan er, suv, non, qalam, daftar, bormoq, kelmoq, qora, oq kabilar. Kasb-hunarlariga oid maxsus so'zlar, termin va ijtimoiy-siyosiy leksikaga oid so'zlar ham shular jumlasidandir. Uslubiy jihatdan chegaralanmagan, hamma uchun birday bo'lgan bu so'zlar uslubiy neytral so'zlar ham deb yuritiladi.

Tilimizda, yuqoridagilardan farqli o'laroq, emotsional va ekspressiv so'zlar ham bor. Ular nutqqa ko'tarinkilik, tantanavorlik bag'ishlaydi.

Ayrim neytral so'zlar borki, ularda ma'no ko'chishi bilan ekspressiya paydo bo'ladi. Masalan, gumbaz so'zi neytral bo'lib, odamga nisbatan qo'llanganda, semiz, beso'naqay ma'nosini beradi. Latta, tulki, to'nka so'zlari ham shunday va boshqalar.

Bu holatni sinonim so'zlarni tahlil qilganda yaqqol kuzatishimiz mumkin: yuz, bet, aft, bashara, turq, chehra, oraz, jamol, ruxsor kabilar.

Bundan tashqari, emotsional-ekspressiv ma'no matn ichida ham kuza-tiladi.

Turli emotsional-ekspressiv ma'no ifodasiga ko'pa so'zlarni: a) ijobiy ma'no ottenkasi (bo'yog'i)ga ega bo'lgan so'zlar; b) salbiy ma'no ottenka-siga ega bo'lgan so'zlar kabi ikkiga ajratish mumkin.

1-turga quyidagilar kiradi:

a) erkalash-suyish va xushmuomalikni bildiruvchi so'zlar: toychoq, quzichoq, qizaloq, o'rgilay, aylanay va boshqalar.

b) tantanali, ritorik va poetik so'zlar. Bunday so'zlarning aksariyatini arxaizmlar tashkil etadi. Shuningdek, xalq og'zaki ijodiyotiga xos so'zlar ham shular jumlasidandir: alp (pahlavon), sinchi (otni yaxshi biluvchi), halolxo'r (vijdonli), kelbatli (qaddi-qomatli) kabi.

2-turga quyidagilar kiradi:

a) mensimaslik, jirkanish bildiruvchi so'zlar: oyimcha, oyimtila, balo-xo'r, so'tak, xomkalla, o'limtik, tirrancha, zumrasha, xumpar, kallavaram, qoqbosh, tirmizak kabi.

b) qarg'ish, so'kish va haqorat so'zlar: go'rsuxta, turqing qurg'ur, er yutgur, bologa yo'liqqir, yigit qoningga bo'yalgir, og'zingdan qoning kelgir, he onangni..., qizingni... falon qilay kabilar.

v) xalq tilidagi hazil so'z va iboralar: oyog'ini to'rtta qilmoq (uylantirmoq), devor suyatmoq (aldamoq), tulkiga motor qo'ymoq (rosa aldamoq).

g) salbiy buyoqqa ega bo'lgan publitsistik leksika: qora guruh, sariq iblis, ma'rifat dushmanlari kabi va b.

Ochiq aytish man etilgan yoki noqulay hisoblangan, odobsizlik axloq-sizlik sanalgan, tasavvurda qo'rqinch noxushlik uyg'otadigan, hamma vaqt ham ochiq talaffuz qilaverish mumkin bo'lmagan so'z va iboralarning yashirin, beozorroq tusga kiritib aytish, mumkin qadar «pardali» tarzda bayon etish evfemizmlardir. Masalan, tug'moq o'rnida ko'zi yorimoq, qutilib olmoq; o'g'ri o'rnida qo'li egri; ko'r o'rnida ko'zi

ojiz, so'qir, a'mo; o'lmoq o'rni nobud bo'lmoq, vafot etmoq, halok bo'lmoq kabi so'z va iboralar evfemik vositalar hisoblanadi.

Tilda evfemizmlarning paydo bo'lishi va mavjudligi tabii hodisasi bilan aloqadordir. Kishilik jamiyati tarixida tabii hodisalarining ilohiylashtirilishi (fetishizm), ularning asl sabablariga tushunib etmaslik, natijada har bir narsa-predmet, voqea-hodisaning o'z yaratuvchilari, ya'ni xudolari bor deb tushunish zamirida ularning nomlarini tilga olmaslik, man qilish tabii yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Kishiga zarar yetkazuvchi barcha narsalarning nomi ochiq aytilmagan. Sababi nom predmet bilan bog'liq, nomi tilga olingan narsa o'z predmeti – egasini xabardor qiladi va u kelib kishiga zarar etkazadi, deb tushunilgan. Masalan, bo'ri o'rni jondor, itqush, haligi, u; chayon o'rni benom, eshak, kajdum; ilon o'rni arg'amchi, sudraluvchi, arqon; qizamiq o'rni gul, oymoma, chechak; qoraqurt o'rni g'unda, olagunda kabi so'zlar qo'llaniladi.

Ekspressiv-emotsional nutq hosil qilishda, tantanavor va ko'tarinki uslubga erishishda evfemizmlarning roli beqiyos. Tilimizda birgina «o'lmoq» tushunchasining 500 ga yaqin evfemik vositasi mavjudki, shulardan yosh bolalar o'limiga nisbatan go'dagi uchibdi, nobud bo'пти; go'dagi chennabdi (chetlabdi); bolasi gul tergani ketibdi, xur bo'пти kabi o'nlab ifodalardan foydalanish mumkin.

Tilda aytish noqulay, noo'rin, nutqiy madaniyatsizlik, ma'naviyatsizlik hisoblangan so'z va iboralarni yumshoq, beozor va silliq tarzda ifodalash-dan tashqari, qo'pol va dag'al tarzda izhor qilish usuli ham mavjud.

Bu so'zlovchi va yozuvchining voqelikka salbiy munosabatini ifodalashi, nafrat va g'azabini anglatishi natijasi o'laroq yuzaga keluvchi so'z va iboralar evfemizmlarning aksi – kakofemizm yoki disfemizmlardir.

Bunga o'lmoq tushunchasining yuqorida aytib o'tilgani kabi yumshoq, ijobiy tarzda emas, balki ko'ziga tuproq to'lmoq, qon daryosida g'arq bo'lmoq, qulog'i ostida qolmoq, asfalasofilinga jo'namoq tarzida ifodalinishi, ya'ni so'zlovchining voqelikka salbiy munosabati misol bo'la oladi.

Shuningdek, til egalariga ma'lum bo'lgan bu kabi lisoniy evfemalardan tashqari, muayyan nutq talabi bilan yuzaga keladigan kontekstual (presuppozitiv – tagma'noli) evfemik vositalar ham mavjud. Masalan, Ra'noni egasiga topshirmagunimizcha, – dedi Nigor oyim, – quyilmay-diganga o'xshaydi (A.Qodiriy). Mehri gul tergani ketibdi (so'zlashuvdan). Avval eson-omon qutilib oling, qizim (S.Ahmad) gaplarida egasiga topshirmoq, gul tergani ketmoq, qutilib olmoq iboralari

erga bermoq, o'imoq, tug'moq ma'nolarida qo'llanganki, bular kontekstdan tashqarida boshqa-boshqa ma'no kasb etadi.

Ko'rinadiki, ma'nosi kontekstda ro'yobga chiqadigan evfemik vositalar alohida olinganda, hech qanday uslubiy buyoqqa ega bo'lmaydi. Masalan, Maryamxonim (achchiq ila marjonni uzib otib, erga urib): – Ol bisotingni, mening gavharim bor, quvvatim bor, ko'zimga ko'rinmaydi bunaqa narsalar (H.H.) matnidagi gavhar, quvvat so'zlari er – turmush o'rtoq ma'nosida qo'llangan badiiy evfemizmlardir.

Bundan tashqari, badiiy adabiyotda evfemizmlardan satira va yumor, kinoya va hazilomuz tasvir yaratishda ham keng foydalaniladi. Masalan, H.Hakimzoda pora bermoq o'rnida tarnov-parnovini ho'llamoq individual evfemasidan foydalanadi: Qodirqul: –Biz ham o'shalarchalik tarnov-parnovingizni ho'llab qolarmiz.

Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, evfemik vositalar nafaqat aytish man etilgan, mumkin bo'lmagan narsa-predmet, voqea-hodisaning nomini yashirish maqsadida, balki madaniy, badiiy, tantanavor nutq hosil qilishda, shuningdek, uslubning rang-barang ko'rinishlarini yaratishda xizmat qilar ekan.

Savollar:

1. Intellektual so'zlar nima?
2. Emotsional-ekspressiv so'zlarning ko'rinishlari bor?
3. Evfemizmlar nima?
4. Tabu va disfemizmlar-chi?

Tayanch so'zlar:

Intellektual – latincha intelletus – «tushuncha»

Ekspressiya – latincha Expressio – ma'nodor, ta'sirli, ifodali.

Emotsiya – latincha emovere – kishining his-tuyg'usi, kechinmasi, hissiyoti.

Evfemizm – yunoncha eu – «yaxshi», phemio – «gapiraman»

Tabu – polinezcha tabu – «man qilmoq», «cheklamoq», ta'qiqlamoq»

Kakofemizm (disfemizm) – «qo'pol gapirmoq» – efemizmlarning aksi.

11-mavzu
GRAMMATIK USLUBIYAT
Reja:

1. Grammatik uslubiyatning ob'yekti.
2. Morfologik uslubiyat.
3. Otlarning grammatik xususiyatlari.
4. Xulosa.

Ma'lum bir fikrni bayon qilish uchun morfologik formalar va sintaktik qurilmalarning uslubiy variantlaridan foydalanish mumkin. Sintaktik va morfologik sinonimiyaning mavjudligi natijasida grammatik uslubiyat haqida so'z yuritishga asos bo'ladi. Masalan,

Men kecha shahrimizga kelgan Salimov bilan tanishman,

Men shahrimizga kecha keigan Salimov bilan tanishman,

Kecha shahrimizga kelgan Salimov bilan men tanishman

gaplarining uchalasi ham grammatik jihatdan sodda yoyiq, darak gap. Biroq ular uslubiy jihatdan fikr nozikliklariga ega.

Kelishik affikslari, zamon, mayl formalari va ayrim yasovchi qo'shim-chalarning bir-biriga sinonimik, omonimik, antonimik, graduonimik va icrarxik (pog'onali) munosabatda bo'lishi masalasi ham grammatik uslubiyatning o'rganish ob'ektidir. Masalan, fors-tojik tilidan kirib kelgan no-, be-, ser-, ba- kabi prefikslardan no-, be- o'zbek tilidagi sifat yasovchi -siz affiksi bilan, ser-, ba-, pur- prefikslari esa -li affiksi bilan sinonimdir. Lekin ularning qaysi negizlarga qo'shila olish-olmasligini, qachon biri ikkinchisi o'rnida ishlatilishi mumkinligini bilish va farqlash kerak.

Masalan, nobop, nomahram so'zlaridagi no- prefiksi o'rnida o'zbekcha -siz affiksini qo'llash mumkin emas. SHuningdek, tuzsiz so'zi o'rnida notuz deb bo'lmaydi (betuz bundan mustasno).

Uslubshunos, adabiy kuzatuv ishi bilan shug'ullanuvchi kishi me'yoriy grammatika talablarini hisobga olish bilan bilan birga, morfologik va sin-taktik vositalardan uslubiy maqsadda foydalana olish imkoniyatiga ham ega bo'lishi hamda ularga ahamiyat berishi lozim.

Otlarning uslubiy xususiyatlari, avvalo, ulardagi ko'plik, egalik, keli-shik, son va sub'ektiv baho formalari ko'rinadi.

Bunda ularning nutqda tutgan o'rni, nutqda o'zaro o'rin almashinib ishlatilishi, sodir bo'ladigan uslubiy jihatlar hisobga olinadi.

Masalan, ko'plik affiksi (-lar) faqat ko'plik tushunchasinigina emas, boshqa uslubiy ma'nolarni ham anglatish uchun xizmat qiladi.

Hozirgi o'zbek tilida ko'plik ma'nosi analitik usul bilan ham ifodalana-di: yuzta kitob, mingta qo'y kabi. Biroq shu formalarga -lar affiksini qo'shib, noto'g'ri qo'llash (yuzta kitoblar, mingta kitoblar kabi) hollari ham uchraydi.

Kelishik affikslarining uslubiy xususiyatiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, ulardan birining boshqasi o'rnida biror uslubiy maqsadda ishlatilishining guvohi bo'lamiz. Masalan, otni mindi – otga mindi, daryoni kechib o'tdi – daryodan kechib o'tdi, a'lochi talabalardan biri – a'lochi talabalarning biri kabi.

Ba'zan affiksning qo'llanmasligi o'zgacha ma'nolarni keltirib chiqara-di: ilon yutgan odam, bo'ri quvgan odam kabi.

Misollardan ko'rinib turibdiki, bo'rini odam quvganmi? yoki odamni bo'ri quvganmi? Demak, bu gaplarda tushum kelishigini qo'llash shart. Yoki Navoiy teatri, ukamning tuflisi birikmalarini Navoiy teatri, ukamning tufligisi tarzida (qo'sh affiks – pleonastik takror bilan) ishlatish uslu-biy xato hisoblanadi.

Demak, morfologik uslubiyatda kelishik qo'shimchalarini belgili yoki belgisiz qo'llash (yuqoridagidek ta'kidlab o'tilganidek) yoki ularning pleo-nastik holati masalalari ham muhim.

Bir jumlada kelishik qo'shimchalarining takror qo'llanilishi ham uslu-biy g'alizlikka olib keladi. Masalan, Termiz davlat universitetining filolo-giya fakul'tetining o'zbek tili va adabi-yoti bo'limining 4-kurs talabasi kabi.

Tushum va qaratqich kelishiklari belgili-belgisiz qo'llanganda, turli uslubiy xususiyatga ega bo'ladi. Affiks qo'llanilsa, ta'kid, aniqlik ma'nosi, qo'llanilmasa umumiylik anglashiladi:

Gulning bargi – gul bargi

Kitobni o'qimoq – kitob o'qimoq kabi.

Mazkur kelishiklar poetik nutqda bir xil shaklda qo'llanilishi mumkin. Bu holat poetik ko'tarinkilikni ta'minlaydi. Masalan, Er kurrasini boshin tang'idik va tarixning tomirlariga quydik erigan temir (G'.G'.) misrالا-ridagi kurrasini, boshin so'zlaridagi affikslar dioaffiks bo'lib, u birinchi so'zda qaratqich (-ning), ikkinchi so'zda tushum (-ni) kelishigi shaklini yasagan.

Qaratqich kelishigi xoslik, oidlik, qarashlilik bildiruvchi -niki, -im kabi shakllar bilan ham o'zaro sinonim bo'lib keladi. Masalan,

Ona halqim jon – tanim manim.

O'zbekistan – Vatanim manim (A.Oripov) misralardagi -im affiksi -ning o'rnida ishlatilgan.

Ot so'z turkumining imkoniyatlari bu so'z turkumiga xos bo'lgan egalik, kelishik, ko'plik va sub'ektiv baho shaklida yana ham yaqqolroq ko'rinadi. Jamiyat taraqqiyoti tufayli bu kategoriyalarga xos bo'lgan shakllarning ba'zilari eskirib, o'rniga yangilari paydo bo'ladi, ba'zilari esa variant sifatida qo'llanib, ma'lum bir uslubiy vazifani bajaradi. Masalan, o'zbek tilida yo'nalishni bildirgan -ga, -ka, -na, -qa, -a affixlari adabiy tilga xos bo'lib, neytral shakllardir. Shulardan -a va -na ma'lum uslubiy buyoqqa ega. Masalan,

Sochiniq savdosi tushdi boshima boshdin yana,

Tiyra bo'ldi ro'zgorim ul qaro qoshdin yana (Bobur).

Yoki To yor kimni istaru ko'nqlina kim yoqar,

Tashvishi bejihat durur oxir sanga mana (Bobur).

Kelishik affixlari boshqa grammatik shakllar – ko'makchilar bilan ham sinonimik munosabatda bo'ladi. Bular fikrning g'aliz chiqmasligi uchun yozuvchi va so'zlovchi o'ziga ma'qul shaklni tanlab ishlatish imko-nini beradi. Masalan, qishloqqa bormoq – qishloq tomon bormoq kabi.

O'rin-payt kelishigi affiksi (-da) ham uzra, orqali ko'makchilari bilan sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, shaharda kezgan xabar – shahar uzra kezgan xabar, radioda e'lon qilindi – radio orqali e'lon qilindi kabi.

Shuningdek, uzra ko'makchisi jo'nalish kelishigi affiksi (-ga) bilan, orqali ko'makchisi chiqish kelishigi affiksi (-dan) bilan sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, qishloq uzra kech qo'ndi – qishloqqa kech qo'ndi, Boysunga Sherobod orqali boriladi – Boysunga Sheroboddan boriladi kabi.

Tushum va chiqish kelishigi affixlari (-ni va -dan) ham o'zaro sinoni-mik munosabatga kirishadi, biroq bunda boshqa-boshqa maqsad ko'zda tutiladi. Masalan, nonni oling – nondan oling, choyni iching – choydan iching kabi

-dan qo'shimchasi uchun, bilan, tufayli kabi ko'makchilar bilan ham sinonimik munosabatga kirishadi. Masalan, zinapoyadan chiqing – zina-poya orqali chiqing, Bizning farovonligimiz mehnatdan – bizning farovon-ligimiz mehnat tufayli va b.

Ko'plik affiksi -lar ko'plik ma'nosini ifodalashdan tashqari, qator uslubiy vazifalarni ham bajaradi. Masalan,

Dadamlar keldilar (hurmat ma'nosida)

Keptilar-da (piching ma'nosida)

Senlar kimsanlar? (kamsitish ma'nosida)
Nimalar qilding? (noaniqlik ma'nosida)

Savollar:

1. Grammatik uslubiyatning ob'yekti qaysilar?
2. Morfologik uslubiyatda nimalar o'rganiladi?
3. Tushum va o'rin-payt kelishiklari qaysi qo'shimchalar bilan sinonim bo'la oladi?
4. -lar qo'shimchasining uslubiy vazifalari qaysilar?

Tayanch so'zlar:

Pleonazm – qo'shaloq qo'llash

Analitik – tahliliy

Dioaffiks – bir qo'shimchani ikki xil ko'rinishda qo'llash

Affiks – ort qo'shimcha

Prefiks – old qo'shimcha

12- mavzu

SO'Z TURKUMLARI USLUBIYATI

Reja:

1. Sifatlarning uslubiyati.
2. Sonlarning uslubiyati.
3. Olmoshlarning uslubiyati.
4. Fe'llarning uslubiyati.
5. Xulosa.

Sifat ma'lum bir belgini ko'rsatuvchi mustaqil so'z bo'lib, vazifasiga ko'ra boshqa so'z turkumlarining ayrim jihatlariga aniqlik kiritadi.

Badiiy adabiyotda eng ko'p murojaat qilinadigan sifatlarning epitetlar hosil qilishda ishlatiladi.

Sifatlarning predmet belgisini to'g'ridan-to'g'ri yoki bir belgini boshqasi bilan qiyoslab, chog'ishtirib ko'rsatadi. Shunga ko'ra sifatlarning qiyosiy va orttirma darajalari farqlanadi.

Ma'lumki, sifat darajalari predmetlariga xos belgini darajalab ko'rsatish vazifasini bajaradi. Sifat darajalari eng, juda, g'oyat, nihoyatda kabi shakllar yordamida ifodalanadi.

Masalan, yaxshiroq – biroz yaxshi, qoraroq – qoramtir, qizilroq – qiz-g'ish eng qorong'i – qop-qorong'i, juda qizil – qip-qizil va b.

Shuningdek, sifat soʻz turkumida sinonimiya hodisasi keng tarqalgan. Masalan, -li sifat yasovchi affiksi -dor, -kor, -ba kabi shakllar bilan oʻzaro sinonim boʻlib kelishi mumkin:

aybli – aybdor

quvvatli – baquvvat

gunohkor – gunohli

bamaʼni – maʼnoli – maʼnodor.

Sifatning qiyosiy darajasi -roq morfemasi yordamida hosil qilinadi va belgining meʼyordan kam ekanligini bildiradi.

-roq, -ish, -mtir, -imtir (-imtil) shakllari bilan sinonimik munosabatga kirisha oladi. Qiyoslang: qoraroq – qoramtir, oq – oqish, sariqroq – sargʻish – sargʻimtir kabi. -roq formasining boshqalaridan farqi shundaki, unda predmet belgisini boshqasiga qiyosan koʻrsatadi.

-roq morfemasi ayrim belgi anglatuvchi analitik formalar bilan ham sinonim boʻladi: yaxshiroq – biroz yaxshi, oqroq – biroz oq kabi.

-roq baʼzan boshqa vositalar yordamida belgining nisbatan ortiqqligini ham bildiradi: tarvuz xandalakdan kattaroq, Salim Mahmuddan balandroq kabi.

Juft sifatlar ham belgining ortiqqligini koʻrsatadi: sap-sariq, qop-qora, qip-qizil kabi.

Demak, eng qorongʻi birikmasi oʻrni qop-qorongʻi, koʻm-koʻk oʻrni-da esa eng koʻk soʻzlarini qoʻllash mumkin. Predmetning ortiqqligini bildi-ruvchi eng soʻzini juda, gʻoyat, behad, cheksiz, gʻoyatda, nihoyat, niho-yatda kabi soʻzlar bilan almashtirib ishlatish mumkin. Qiyoslang: eng goʻzal – juda, gʻoyat, nihoyat, behad, cheksiz, gʻoyatda goʻzal kabi.

Biror belgiga egalik, mavjudlik -li affiksi bilan ifodala-nadi.

-li sifatdosh yasovchisi -gan affiksi bilan sinonim boʻla oladi: oʻlchovli – oʻlchangan, bogʻlovli – bogʻlangan kabi.

-digan affiksi bilan sinonim boʻladi: yoqimli kuy – yoqadigan kuy, yaroqli odam – yaraydigan odam, ajablanarli jihati – ajablanadigan jihati kabi.

Oʻzbek tilida -li va -lik affikslari baʼzan farqsiz qoʻllanadi.

Baʼzi ilmiy asarlarda ular sinonim sifatida notoʻgʻri talqin qilinadi. Qiyoslash uchun misollar:

telpakli odam – telpaklik teri

bolali xotin – bolalik davrim

chelakli yigit – chelaklik yigit va b.

Sifat yasovchi affikslar tizimida yana quyidagicha sinonimik holatlar mavjud:

-gi, -ki, -qi affikslari -dagi va -lik qo'shimchalari bilan: pastki – pastdagi, sirtqi – sirtdagi; yozgi ko'ylak – yozlik ko'ylak kabi.

-k (-uk, -ik, -ak), -q (-uq, -iq, -aq) affikslari -gan qo'shimchasi bilan: siniq – singan, kuyuk – kuygan, chirik – chirigan kabi.

-ma affiksi -gan qo'shimchasi bilan: qaynatma – qaynagan, ulama soch – ulangan soch kabi.

-mand affiksi -li qo'shimchasi bilan: hunarmand – hunarli, davlatmand – davlatli kabi.

-namo affiksi -ga o'xshash, -ga o'xshaydigan vositalari bilan: olimna-mo – olimga o'xshash, telbanamo – telbaga o'xshash kabi.

-simon affiksi kabi, singari, -day, -dek, -ga o'xshash vositalari bilan: aylanasimon – aylana kabi, qilich singari – qilichday, qilichga o'xshash kabi.

Son gap ichida umumiy miqdorga aniqlik kiritadi. Ba'zan affiks yoki ayrim so'zlar bilan kelganda, umumiylik anglatishi ham mumkin. Masalan,

Bir qadam tashlasa zaminga go'dak,

Qolgan qadamlari ketadi ildam.

Inson taqdiri shu bir oh urganda,

Tarixga aylanar oxirgi qadam (A.Omonturdiyev). Yoki Sizni bir kishi chaqirayapti (so'zlashuvdan) kabi.

Shuningdek, biron narsa, biror kishi, bir-ikki jumboq, birdan gapirmoq, bir talay, bir oz, baribir kabi birikmalar tarkibidagi bir so'zi son tushunchasidan ancha siljib, so'zlashgan – leksikalizatsiyalashgan va o'ziga xos uslub uchun xizmat qiladi.

-ta sanoq son qo'shimchasi dona, nafar, bosh so'zlari bilan sinonim bo'la oladi: beshta – besh dona, o'nta – o'n bosh kabi.

Ba'zan nutqda oriq uch qo'yaman, katta to'rt qo'yaman kabi uslubiy xato jumlar uchraydi: «3» oriq bo'lgani bilan «2» emas yoki «4» katta bo'lgani bilan «5» emas.

Odatda juft sonlar to'rt-besh, o'n-o'n besh tipida, avval kichik, so'ng-ra katta son qo'llaniladi. Ba'zan buning aksi bo'lsa, so'zlovchining voqe-likka salbiy munosabati, loqaydligi ifodalanadi: To'yga besh-to'rt odam keldi kabi.

-ov va -ala affikslari ham qanday o'zakka qo'shila olish darajasiga ko'ra o'zaro farqli qo'llaniladi: birov, ikkov, uchov; birala, ikkala emas va boshqalar.

Chama son yasovchi -cha, -lab, -lar, -larcha affikslari ham o'ziga xos uslub hosil qiladi: minglab, yuzlarcha, o'ntacha kabi.

Uslubiy takrorlardan qochish maqsadida ot, sifat, son o'rnida qo'llanuvchi olmoshlardan keng foydalaniladi.

Kishilik olmoshlari birlik va ko'plik formada ishlatiladi (men, sen, u, biz, siz, ular). Biroq bu formalar ham uslubiy jihatdan farqsiz qo'llanavermaydi. Masalan, biz olmoshi men o'rnida turli uslubiy maqsadlarda qo'llaniladi: Biz o'z tadqiqotimizda yirik olimlarning ishlariga asoslandik (kamtarlik), Bizning o'g'ilchamiz katta bo'lib qoldi (faxrlanish), Biz sizning maslahatingizga zor emasmiz (manmanlik) kabi.

Sen olmoshi bilan yosh jihatdan o'zidan katta bo'lgan kishiga murojaat qilinmaydi. Biroq poeziyada bu holat o'ta hurmat anglatadi:

Ona, sening yoshliging g'am bilan o'tdi,

Qayg'u, azob, uqubat yoqangdan tutgan (G'.G'.).

Sen olmoshi -lar affiksini qabul qilmaydi. Biroq so'zlovchining tinglovchilarga xurmatsizligi, bepisandligi ifodalanganda ishlatiladi: Senlar kim bo'psan? Sendaqalarni yaxshi bilaman kabi.

Ko'rsatish olmoshlari u, bu, shu, usha predmet yoki voqea-hodisani ajratib ko'rsatish uchun xizmat qiladi. Bu olmoshi u olmoshiga nisbatan yaqinroqdagi predmet yoki voqeani ko'rsatish uchun xizmat qiladi: Rais xona ichida u yoqdan bu yoqqa yurardi.

Bu olmoshining ma'nosi shu olmoshi bilan ancha yaqin. Qiyoslang: Bu yerga keling // shu yerga keling, bu to'y – baxt to'yi // shu to'y – baxti to'y kabi.

Ular o'rtasida ba'zan farq yaqqol seziladi: Bu mening kitobim – mening kitobim – shu kabi.

Kim, nima, qanaqa, qanday, qaysi, qancha, qachon, nega so'roq olmoshlari o'rni bilan biri o'rnida ikkinchisi qo'llanaveradi.

Odatda kim olmoshi shaxsga, nima esa predmetga nisbatan qo'llaniladi. Biroq og'zaki so'zlashuvda shaxsga nisbatan ham nima olmoshi qo'llanadi. Qiyoslang: Bu kishi kimingiz bo'ladi? – Bu kishi nimangiz bo'ladi?, Bemorning kimi bo'lasiz? – Bemorning nimasi bo'lasiz? Oting kim? – Oting nima? kabi.

Nima olmoshining na, ne shakllaridan poetik nutqda ma'lum uslub hosil qilishda foydalaniladi:

Ne edi gunohi u tilla boshning?

Ne edi gunohi porloq quyoshning? (U., I.Sulton).

Nima olmoshi qanday olmoshi bilan sinonim bo'lib keladi:

Bu nechuk qabohat, bu nechuk taqdir,

Mo'min Mirzo ukam, seni o'ldirdilar (A.O.).

Yoki Men nima degan odam bo'ldim – qanday odam bo'ldim.

Qanday olmoshining qalay, qay formalari ham bor. Qalay shakli ko'pincha og'zaki nutqda, qay formasi esa ma'lum so'zlar bilan birgalikda ishlatiladi: qay tarzda, qay ahvolda, qay darajada, qay tariqa, qay tusda kabi.

Qanday olmoshi predmetning rangi va hajmini anglatganda, qanaqa olmoshi bilan sinonim bo'la oladi: qanday olma? – qanaqa olma? kabi

Qanday olmoshi qaysi olmoshi bilan sinonim bo'ladi: Qanday kinoga boramiz? – Qaysi kinoga boramiz? kabi.

O'zlik olmoshi egalik olmoshlarining muqobili vazifasini bajaradi: mening kitobim – o'zinning kitobim, sening uying – o'zingning uying kabi.

Harakat qandaydir joyda – makonda, qandaydir paytda – zamonda yuz beradi. Grammatik zamon nutq so'zlanib turgan vaqtga nisbat berib belgi-lanadi. Shunga ko'ra harakat nutq so'zlanib turgan vaqtda, oldin yoki keyin sodir bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra fe'lining o'tgan, hozirgi va kelasi zamonlari belgilanadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'tgan zamonda yuz bergan harakatni ko'rsatishda -di, -gan, gan+edi, -(i)b+edi, -(a)r+edi kabi vositalardan foydalaniladi.

-di va -gan formalari harakatning o'tgan zamonda bajarilgan (yoki bajarilmagan)ligini bildiradi. -gan formasi harakatning nisbatan sal oldin-roq yuz berganligini anglatadi: Bu yil mo'l hosil etishti-rildi – bu yil mo'l hosil etishtirilgan kabi.

-(i)b va shaxs-son affiksi -di formasi bilan sinonim bo'lishi mumkin: Bir ryumka olganimni bilanman, qotib qolibman – Bir ryumka olganimni bilanman, qotib qoldim (M., «Umid»). Uni men qutqarib qolibman – Uni men qutqarib qoldim kabi.

Ba'zan -gan+edi formasi harakatning nutq momentidan nisbatan avval bajarilganligini ifodalaganligi tufayli -di bilan grammatik sinonim bo'la oladi.

Harakatning nutq momentidan ancha ilgari bajarilganligini ko'rsatuvchi -gan edi va -(i)b edi formalari o'zaro sinonim bo'la oladi. Og'zaki nutqda -(i)b edi (-v+di) formalari ishlatiladi. Shuning-dek, -yotgan+edi, yotib+ edi, -moqda+edi, -(a)r+edi, -guvchi edi qurilmalari ham o'tgan zamon fe'lini hosil qilishda deyarli farqsiz qo'llanadi.

Hozirgi zamon fe'li -yotir, -yap, -moqda formalari yordamida hosil bo'ladi. Bu formalar harakatning nutq so'zlanib turgan vaqtda bajarilayotganligini ko'rsatish bilan birga o'zaro sinonimdir va davomlilikni ham anglatadi: yozayotirsan – yozayapsan – yozmoqdasan kabi.

Kelasi zamon fe'llari -ajak (-yajak)+shaxs-son affixlari, -r, -(a)r sifatdoshi yoki -a(y) bilan yasalgan ravishdosh+shaxs-son affixlari yordamida hosil bo'ladi va harakatning nutq momentidan keyin bajarilganligini anglatadi.

Fe'l mayllari turli modal ma'no ifodalaydi. Bu jihati bilan muhim uslubiy vosita sifatida xizmat qiladi. Qiyoslash uchun misollar: Sizning aytganlaringiz bo'lsin, biz ham tomosha qilardik – Sizning aytganigiz bo'lsa, biz ham tomosha qilardik, Sizning aytganlaringiz bo'ladi, biz ham tomosha qilamiz kabi.

Misollarda har uchala mayl (istak, shart, buyruq) aks etgan.

Shart mayli aslida shart ma'nosini ifodalasa-da, badiiy nutqda buyruq yuklatish, iltimos ma'nolarida qo'llaniladi: Agar malol kelmasa, jim o'tir-sangiz. Eshikni orqasidan yopsalar kabi.

Mayl shakllari shaxs-son mayllari bilan qo'llanib, kuchli uslubiy vosita sifatida xizmat qiladi. Ma'lumki, I shaxc buyruq-istak maylida birlik va ko'plikda istak ifodalanadi. I va III shaxslarda esa buyruq ifodalanadi: Qiyoslang:

birlik	ko'plik
Men yozay	Biz yozaylik
Sen yoz	Siz yozing
U yozsin	Ular yozsinlar

Ba'zan badiiy nutqda I shaxsda so'zlovchi II shaxs tilidan o'ziga-o'zi buyruq berishi mumkin: Xo'sh, Mulla Mamajon, endi nima qilmoqchisan? Biror yo'lini top (G'.G'). Endi nima qilasan? Boshingni qaysi devorga urasan?! (O'.H.) kabi.

Fe'llarda bo'lishlilikning grammatik formasi mavjud emas. Bo'lishsiz shakli esa -ma affiksi bilan hosil bo'ladi: o'qidi – o'qimadi, yozdi – yozma-di kabi.

Bo'lishli forma bo'lishsiz – inkor ma'noda qo'llanilishi ham mumkin. Bunda intonatsiya – ohangning roli muhim. Masalan, Toshkentga bora-san?! (borib bo'libsan, bormaysan). Qishloqqa ketasan? (ketmaysan). Bu kitobni bir kunda o'qib chiqding? (o'qib chiqolmaysan) va boshqalar.

Bu holatni ritorik so'roq gaplarda ham kuzatamiz. Faqat bunda yuqoridagi holatning aksi yuz beradi: Muhabbat kimlarning qalbiga cho'g' solmagan? Bolani kim sevmaydi? To'qlik nimalar qildirmaydi? Ochlik nimalar yedirmaydi? kabi.

Yo'q inkor ma'nosi be-, no-, na, -siz kabi vositalar bilan ham ifodala-nadi.

Ma'lum ohang bilan talaffuz qilingan yo'q so'zi ham tasdiqni beradi: Yurtimizda nima yo'q? (hamma narsa bor ma'nosida). Buning aksi ham bo'lishi mumkin: Bu yerda sizga nima bor? kabi.

Bo'lishsizlik na inkor bog'lovchisi yordamida ham hosil bo'ladi: Bu talaba na yozadi, na o'qiydi kabi.

Ba'zan matnda na yuklamasi bilan birga -ma bog'lovchisi ham keladi va inkor ma'nosi yanada kuchayadi:

Na ko'kning fonari o'chmasdan,

Na yulduz sayr etib ko'chmasdan,

Na ufq o'ramay yoqut – zar,

Na bulut silkitmay oltin par,

Tong kulmasdan burun turardi (U.).

Shunday qilib, morfologik shakllarning uslubiy imkoniyatlari rang-barang bo'lib, turli nutq ko'rinishlarida turlicha namoyon bo'lar ekan.

Savollar:

1. Sifat darajalarini hosil qiluvchi formalar qaysilar?
2. Sifat turkumining va sifat yasovchi affikslarning qanday uslubiy xususiyatlari bor?
3. Son turkumining uslubiy jihatlari-chi?
4. Olmoshning qanday uslubiy xususiyatlari mavjud?
5. Fe'ning qanday zamon ko'rsatgichlari mavjud?
6. Fe'ning mayl shakllari qaysilar va ularning qanday uslubiy jihatlari bor?
7. Fe'ning shaxs-son va bo'lishli-bo'lishsizlik shakllari qanday uslubiy vazifalar bajaradi?

Tayanch so'zlar:

Mayl – fe'l kategoriyalaridan biri.

Neytrallik – oraliq holat

Modallik – qo'shimcha ma'no ifodalash

13-mavzu

SINTAKTIK USLUBIYAT. SINTAKTIK SINONIMIYA

Reja:

1. Sintaktik uslubiyatning maqsad-vazifalari.
2. So'z birikmasi sinonimiyasi.

3. Sodda gap sinonimiyasi.
4. Qo'shma gaplar sinonimiyasi.
5. Xulosa.

Sintaktik uslubiyatda sintaksisning o'rganish ob'yektlaridan so'z birik-masi tasnifi, gap, gapning ifodalanishiga ko'ra turlari, gap bo'laklari, ular-ning tartibi kabilarning uslubiy imkoniyatlari o'rganiladi.

Tilshunos olim M.Verli «Uslub so'zga qaraganda ko'proq gapda shakllanadi»,—deb to'g'ri ta'kidlagan. Shunga o'xshagan fikrlarni I.R.Galperin va A.I.Yefimovlar ham bildirganlar.

Vazifaviy uslublarning shakllanishida sintaksis muhim o'rin tutadi. Ammo ayrim sintaktik hodisalar vazifaviy uslub ko'rinishlari bo'yicha chegaralangan tarzda ishlatilishi mumkin. Masalan, kitobiy nutq hosil qilishda ko'proq sifatdosh va ravishdosh oborotlar, bog'lovchilarning ayrim turlari qo'llanilsa, so'zlashuv nutqida esa, asosan, to'siqsiz gaplar, elliptik gaplardan foydalaniladi. Sintaktik vositalar nutqda boy uslub imkoniyatlaridan hisoblanadi. Ayniqsa, sintaktik hodisalar sinonimiyasi muhim ahamiyatga ega.

Har bir uslubning o'ziga xos sintaktik belgilari bo'ladi. Ilmiy uslubga xos bo'lgan matn sintaksisini dramatik matn sintaksisidan farqlash qiyin emas. Masalan, ilmiy-ommabop uslubda so'zlovchi fikrni izchil va aniq ifodalashga e'tibor beradi. Dramatik asarlarda esa fikr ikki va undan ortiq shaxslarning suhbatida birin-ketin ravshanlasha boradi.

Sintaktik uslubiyat neytral sintaktik vositalarni emas, balki vazifaviy nutq uslublariga xos emotsioanal-ekspressiv buyoqqa ega sintaktik birikmalarni o'rganadi.

Sintaktik sinonimiya fikrning to'g'ri va ta'sirchan ifodalanishida muhim o'rin tutadi.

Sintaktik sinonimiya gap bo'laklari, so'z birikmasi, sodda va qo'shma gaplar orasida yuz beradi.

Odatda, gap bo'laklarining hammasi o'zaro sinonim bo'la oladi. Masa-lan, bir tarkibli gaplarning bir turida kesim harakat nomi+predikativ modal so'zlar qo'shiluvidan hosil bo'ladi. Bular kesim sinonimiyasi hisoblanib, uslubiy talabga ko'ra turlicha qo'llanadi. Masalan, Biz yetolmagan umid-larga kelajak nasllarning yetmog'i mumkin. Qachonlardir adolat oftobi barq urib chiqmog'i kerak. Dunyoda baxt va haqqoniyat tantana qurmog'i lozim. Odamlar orasida nizo yo'qolmog'i darkor (Uyg'un, I. Sulton, «Navoiy», 170-b.).

Ko'makchili va kelishikli shakldagi to'ldiruvchi va hollar ham sinoni-miya hosil qiladi: Olim uchun (Olimga) vijdon ham o'tkir ilm kabi

zarur. Atrofdan ichish uchun (ichishga) bir qultum suv yo'q edi. Abdulla sevingani uchun (sevinganidan) qarsak chalib yubordi. Mohira dovdirab qolgani uchun (dovdirab qolganidan) uyalib erga qaradi kabi.

So'z birikmasi doirasida ham sinonimik holatlar ko'plab uchraydi. Bu holat ko'pincha birikmaning tobe komponentida kuzatiladi: o'qishni o'r-ganmoq – o'qishga o'rganmoq, velosipedni minmoq – velosipedga min-moq, talabalardan biri – talabalarning biri, ko'cha-da izg'imoq – ko'chani izg'imoq, kamchiliklardan gapirmoq – kamchiliklarni gapirmoq kabi.

Kelishikli va ko'makchili birikmalar ham sinonimiya hosil qiladi: telefonda gaplashmoq – telefon orqali gaplashmoq, poyezdda kelmoq – poyezd bilan kelmoq, Boysundan kelmoq – Boysun tomondan (tarafdin, orqali) kelmoq kabi va boshqalar.

Bir tarkibli va ikki tarkibli gaplar o'zaro sinonim bo'lishi mumkin: Rasm Salima tomonidan chizilgan (bir tarkibli gap). Rasmni Salima chizgan (ikki tarkibli gap) kabi.

Ritorik so'roq gaplarda ham bu holatni kuzatish mumkin: Ilmni mehnatsiz egallab bo'ladimi? – Ilmni mehnatsiz egallab bo'lmaydi yoki Boltaliga soyda o'tin (bor) – Boltasizga qayda o'tin (bor)? (maqol) – ...boltasizga o'tin yo'q kabi.

Tasdiq va inkor gaplar o'zaro sinonim bo'ladi: Seni bir boplamasam, qarab typ – Seni bir boplayman, qarab tur kabi.

Misolardan ko'rinadiki, sodda gap bir tarkibli va boshqa tipdagi gaplar bilan sinonim bo'la olar ekan. Biroq ularning qo'llanilishida, ta'sir doirasi va uslubida o'ziga xos farqlar mavjud.

Bog'langan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar bilan sinonim bo'ladi: Qo'ng'iroq chalindi va dars boshlandi – qo'ng'iroq chalindi, dars boshlandi kabi.

Ergashgan (tobe aloqali) qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar bilan sinonim bo'ladi: Hunar o'rgan, chunki hunarda sir ko'p (sabab ergash gap) –Hunar o'rgan, hunarda sir ko'p (bog'lovchisiz qo'shma gap). Yoki Maqsadim shuki, yer yuzida tinchlik bo'lsin (kesim ergash gap) – Maqsadim shu: yer yuzida tinchlik bo'lsin (bog'lovchisiz qo'shma gap) va boshqalar.

Qo'shma va sodda gaplar o'zaro sinonim bo'la oladi: Bilib qo'yki, seni Vatan kutadi (G'.G'.) – Seni Vatan kutishini bilib qo'y. Xalqlarning tillari bir xil emas, bil (G'.G'.) – Xalqlarning tillari bir xil emasligini bil kabi. Birinchi misolda to'ldiruvchi ergash gap, ikkinchi misolda ega ergash gap avval kelgan va keyingi – sodda gaplarga sinonim bo'lgan.

Shuningdek, ko'chirma gapli qurilmalar o'zlashtirma gaplar bilan sino-nim bo'ladi: Bu yil rejani oshig'i bilan bajaramiz, – dedi rais // Rais bu yil rejani oshig'i bilan bajarishini aytdi kabi.

Demak, o'zbek tili gap qurilishida sintaktik sinonimiyaning imkoniyat-lari juda keng ekan.

Savollar:

1. Sintaktik uslubiyaning maqsad va vazifalari qaysilar?
2. Sintaktik sinonimiya nima?
3. Sintaktik sinonimiyaning ko'lemi.

Tayanch so'zlar:

Sintaksis – «turilish», «tuzilish».

Sinonimiya – mazmunan bir-biriga yaqin so'z va gaplarni o'rganuvchi hodisa.

14-mavzu

SODDA GAP USLUBIYATI

Reja:

1. Ifoda maqsadiga ko'ra gap turlarining uslubiy xususiyatlari.
2. Tasdiq va inkor gaplarning uslubiy xususiyatlari.
3. Bir tarkibli gaplarning uslubiy xususiyatlari.
4. Xulosa.

Ifoda maqsadiga ko'ra gaplarning darak, so'roq, buyruq kabi turlari mavjud.

Darak gaplar xabar bilan bir qatorda, gumon, sevinch, achinish, g'urur, orzu-istak kabi ma'nolarni ham ifodalaydi. Darak gaplar nutqda ko'p qo'llanadi. Nutq uslublarining barchasida darak gaplardan keng foydalaniladi. Masalan, badiiy asarlardagi tabiat manzaralari, obrazlarning portreti, holati; dramatik asarlardagi remarkalar, turli izohlar va boshqalar.

Darak gap ohangi xabar mazmuniga qarab o'zgaradi. Odatda u tinch ohangda talaffuz qilinadi. Faqat urg'u olgan so'zda biroz ko'tarilish bo'ladi.

So'roq gapda so'zlovchi uchun noma'lum bo'lgan narsa-predmet, voqea-hodisa haqida ma'lumot olinadi.

So'roq yuklamalari orqali hosil qilinadigan so'roq gaplar o'ziga xos uslubga ega. -mi, -chi, -a, -ya so'roq yuklamalari qo'llanilishiga ko'ra bir-biridan farqlanadi.

Masalan, -mi yuklamasi rasmiy uslubdan tashqari, boshqa uslublarning hammasida, -chi yuklamasi so'zlashuv nutqiga xos bo'lib, to'liqsiz gaplar-dagina, -a yuklamasi esa so'zlashuv uslubida qo'llanib, so'roq gap hosil qilishda xizmat qiladi. Shuningdek, -a yuklamasi mustaqil holda so'roq gap ham bo'la oladi:

– Zudlik bilan idoraga borar ekansiz.

– A?—dedi Anzirat xola hovliqib (A.Q.).

Hech qanday grammatik vositalarsiz, ohang yordamida hosil bo'lgan so'roq gaplar ham so'zlashuv nutqiga xosdir: Abdusamad frontga ketdi? kabi.

Ba'zan so'roqqa so'roq bilan ham javob beriladi. Bu tip gaplar javob- so'roq gap hisoblanadi:

Qaydin sen, ey, majnuni gumroh?

Majnun Vatandin qayda ogoh? (N.) kabi.

Nutqda ba'zan so'zlovchi so'roq javobini kutmay, o'z fikrini davom ettiraveradi: – Hy anavi do'konni ko'rayapsizmi? Shu do'konning orqasi-dagi birinchi uy – Hoji akaning uyi kabi.

Badiiy nutqda nutq ta'sirchanligini oshirish maqsadida so'zlovchi o'zi-ga o'zi savol beradi: Endi nima qilaman? Dadam bilib qolsalar nima bo'ladi? Naq so'yib tashlaydilar (O'.H.).

So'roq gaplar rasmiy nutqda quyidagicha aks etadi: –Loyihaga o'zgar-tirishlar bo'ladimi? (ovozlar) –Yo'q. –Rozilar qo'l ko'tarib tasdiqlab berishlaringni so'rayman. –Qarshilar? –Yo'q. –Betaraflar? –Yo'q kabi.

So'roq gaplarning so'roq oimoshlari bilan hosil bo'ladigan tipida gap tarkibida so'zlovchi uchun noma'lum element mavjud bo'ladi.

Tarkibida kim, nima, qanday, nega, qaerda, nechanchi, qachon, nimaga kabi so'roq olmoshlari ishtirok etgan so'roq gaplar, asosan, so'zlashuv, badiiy publitsistik uslublar uchun xosdir.

So'roq gaplar ilmiy uslubning so'roq va topshiriqlar qismida ko'proq qo'llanadi.

Ba'zi so'roq gaplar javobi bilan shunday qo'shilib ketadiki, ularni so'roq va javobga ajratish ham qiyin: Ertaroq kel degandingiz, keldimmi – keldim. Zarur kitoblarni topib beraman degandim. Keltirib berdimmi – berdim kabi.

So'roq gaplar so'zlashuv nutqida so'roq ohangi bilan aytiladi. Urg'u gapning qaysi bo'lagiga tushishiga qarab o'zgarishi ham mumkin.

Buyruq gapda tinglovchini biror ishni bajarish – bajarmaslikka undash, da'vat etish, hatto do'q, po'pisa, buyruqdan tortib, iltimos, taklif, yalinish ifodalanadi. Buyruq gaplarning bo'lishsiz formasi faqat -ma affiksi orqali shakllanadi.

Buyruq gaplar badiiy adabiyotlarda, dialogik nutqlarda, rasmiy ish qog'ozlari uslubida, turli chaqiriqlarda, ilmiy uslubga oid mashq va topshiriqlarda ko'p qo'llaniladi. Buyruq gapning kesimi buyruq maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi.

Buyruq gaplar ilmiy uslubga oid adabiyotlarda o'quvchi diqqatini bayon etilayotgan fikrga jalb qilish uchun qiyoslang, chog'ishtiring, misollarni solishtiring, taqqoslang, qarang kabi shakllarda uchraydi.

Rasmiy uslubga xos turli qaror va buyruqlarda buyruq gap fe'lining majhul nisbati bilan ifodalanadi. Masalan, Majlis qaror qiladi, ... axborot uchun qabul qilin sin. Ushbu qarorning bajarilishi ...dan s o' r a l s i n. ...ga yuklatilsin kabi.

Ba'zi istak, maslahat bo'yog'iga ega buyruq gaplar tilda yaxlit holatda mavjud bo'ladi: baraka toping, yaxshi qoling, yordam qiling, avf eting, aylanib ketay, salomat bo'ling, o'rgilay kabi.

Bu kabi buyruq gaplarning ohangi do'q, qat'iy buyruq gaplarnikiga qaraganda birmuncha yumshoqroq bo'ladi.

Tasdiq va inkor gaplar ifodalangan fikrning ob'ektiv voqelikka bo'lgan munosabatiga ko'ra ajratiladi. Tasdiq gaplar fikrni tasdiqlaydi, inkor gaplar esa fikrni inkor qiladi. Tasdiq gaplarning grammatik ko'rsatkichi yo'q.

Tasdiq gap oddiy va ekspressiv shakllarda bo'lishi mumkin. Qiyoslang: Mahmud keldi – Mahmudning kelmasligi mumkin emas edi kabi. Gapda ikki inkor ko'rsatgichi qo'llansa, tasdiq anglashiladi, tasdiq kuchayadi. Masalan, U qishloqqa kelsa bog'chaga tushmay ketmas edi (O.).

So'zlashuv nutqida bu kabi qurilmalardan keyin tasdiq ifodalovchi so'z keltirilib tasdiq kuchaytiriladi: Jamoamizda intizom yo'q emas, bor kabi.

Inkor leksik, sintaktik va intonatsion vositalar orqali ifodalanadi. Bo'lishsizlik affiksi -ma, to'liqsiz fe'lining bo'lishsiz formasi – emas, na yuklamasi, yo'q so'zi shular jumlasidandir.

Ba'zi adabiyotlarda hech, sira, aslo so'zlarini inkor ifodalashning leksik vositasi deb qaraladi. Biroq hech o'qidi, aslo gapirdi, sira yozdi deb bo'lmaydi. Yuqoridagi misollarga -ma forma qo'shilsa (hech o'qimadi, aslo gapirmadi, sira yozmadi kabi), inkor ifodalanadi.

Emas elementi faqat -gan va -moqchi yordamida yasalgan o'tgan va kelasi zamon formalariga qo'shiladi: o'qigan emas, o'qimoqchi emas kabi. Yo'q so'zi orqali inkor ifodalash -ma, emas elementlari orqali inkor ifodalashga qaraganda ancha chegaralangan.

U faqat -gan va -yotgan affiksirlari bilan yasalgan o'tgan va hozirgi zamon fe'llari bilan birga qo'llanadi: borgan yo'q, borayotgan yo'q va b.

Inkor na yordamchisi bilan ifodalanganda, fe'l bo'lishli yoki bo'lishsiz formada ham bo'lishi mumkin. Bo'lishsiz formada inkor yanada kuchayadi. Qiyoslang: Zulfiya na o'qiydi, na yozadi – Zulfiya na o'qimaydi, na yoz-maydi.

Inkor gaplar ohang yordamida ham hosil bo'ladi va uslub uchun hizmat qiladi: Keladi-ya, keladi (kelmaydi).

Bir tarkibli gaplarning tuzilish asosi ega yoki kesimdan iborat bo'ladi. Egasiz gaplarning tuzilishi asosi kesim bo'lib, uning tabiati 2 xil bo'ladi: kesimdan egani topib bo'ladigan va egani topib bo'lmaydigan gaplar. Qiyoslang: Zudlik bilan o'tlanmasak kechikamiz (so'zlashuvdan). Falakka qo'l uzatib shamsu anbarini olib bo'lmas.

Bir tarkibli gaplarning kesimidan harakat qaysi shaxs tomonidan bajari-layotganligini aniqlab olish mumkin.

Bir tarkibli gaplar nutqda eng ko'p qo'llanib, she'riy nutq hosil qilishda ahamiyatlidir. Nutqda emotsional-ekspressivlik ifodalab, nutqni silliqlash-tiradi, ta'sirchan va ifodali qiladi. Masalan,

Taroziga qo'y haqiqat toshini bu – chin hayot,

Haqiqat deb tuqqaniga yoqmasang ham, mayliga.

To'g'ri yo'l tut, egrilikdan kamol topmas odamzod,

Rostgo'y bo'lg'in, orden-medal taqmasang ham, mayliga (J.O.)

Birdan ortiq shaxsi ma'lum gaplar mantiq va ohang jihatdan birikib, qo'shma gap hosil qilishi mumkin: Demak, kelishdik-a, bizning institutga kirasiz yoki Kiyinavering, qaramayman (O'.H). Ayting, kirsin kabi.

Ba'zi shaxsi ma'lum gaplar so'zlashuv uslubiga xos rasm-odat ifoda-lovchi qurilmalarga aylanib bormoqda: xush ko'rdik, salom berdik, xush-vaqt bo'ling, xush kelibsiz kabi.

Shaxsi noma'lum gaplarning kesimi fe'lning 3-shaxs shakli bilan ifodalanadi. Biroq ish-harakatning bajaruvchisi aniq bo'lmaydi, umumga qaratilgan bo'ladi.

A.M.Peshkovskiy ta'kidlaganidek, shaxsi noma'lum gaplarda ega nutq-dan ma'lum maqsadda chetlashtiriladi, bajaruvchi shaxs ma'lum maqsadda noma'lum, noaniq bo'ladi¹.

¹ Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: 1956. – с.371.

Bu tur gaplar ko'proq badiiy, publitsistik va so'zlashuv uslublari uchun xosdir: Mahalamizda uni Hoshim xo'roz deyishadi. U yoqlarni sovuq deyi-shadi. Mana buni qahramonlik deydilar kabi.

Ilmiy asar va rasmiy ish qog'ozlarida bajaruvchining shaxsi aniq ko'rsatilishi zarurligi bois bu uslublarda shaxsi noma'lum gaplar deyarli qo'llanmaydi.

Shaxsi umumlashgan gaplarda ham mazmun umumga qaratilgan bo'la-di. Biroq bu gaplar grammatik jihatdan II shaxsga qaratilgan bo'ladi.

Chaqiriq, undash va maqol mazmunidagi bunday gaplardan badiiy adabiyotda, tashviqot-targ'ibot ishlarida, didaktik ko'rinishdagi nutqlarda ta'sirchanlik vositasi sifatida foydalaniladi. Masalan, Spartakiada ishtirokchilarini olqishlaylik! Yetti o'lchab, bir kes. Sanamay sakkiz dema kabi.

Shaxsi umumlashgan gaplarda ba'zan ta'sirchanlikni oshirish maqsadi-da, uslub talabi bilan ega tarkibi qo'llaniladi: Seni ish yengmasin, sen ishni yeng (maqol) kabi. Mazmun har uchala shaxsga taalluqli bo'lgani bois bu tip gaplar odatdagi ikki tarkibli sodda gaplar emas.

Egasi topilmas (shaxssiz) gaplarda kesim orqali egani topib bo'lmaydi. Biroq harakat sub'yekti biror shaxsga bog'lanmasa-da, mavjud bo'ladi.

Shaxssiz gaplar fe'lning majhul formasi, predikativ modal so'zlar, to'liqsiz fe'l kabilar yordamida hosil bo'ladi. Masalan, Qorong'u bo'lishiga qaramasdan ishga kirishildi. Zudlik bilan Toshkentga jo'nash kerak. Men ham majlisga borishim kerak emish kabi.

Egasi topilmaydigan gaplardan ilmiy uslubga oid adabiyotlarda keng foydalaniladi.

Nominativ (atov) gaplardan badiiy va publitsistik uslublarda kuchli uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Ayniqsa, proza va poeziyada, shuningdek, dramatik asarlarda tasvirlash va ko'rsatish xarakteridagi remarkalarda atov gaplarga ko'p murojaat qilinadi.

Tabiat manzarasi tasvirini berishda, obrazlar portretini chizishda, voqeani lo'nda qilib ifodalashda atov gaplardan muhim uslubiy vosita sifatida foydalaniladi. Masalan, Keng hovli. Hovlining o'ng tomonida daraxt. Daraxtda turqovoq osilib turibdi...(H.H.). Yoki Mana, fasli bahor ko'rkam chamanda, Ochib gul g'unchalar etmakda xanda (U., I.Sulton).

Ba'zan atov gaplar matn oxirida keladi va fikrning bevosita davomi sifatida yakun, xulosa bo'lib xizmat qiladi: Mamatqul bir kechada g'oyib bo'ldi, ana xolos! Salim akaning uyini ship-shiydam qilib ketishibdi, ana ozor, ana sharmandalik kabi.

Atov gaplar so'zlashuv uslubida juda kam qo'llanadi.

Vokativ gaplar ohang yordamida mazmuni murakablashgan, g'azab, achinish, ajablanish, shodlik, yalinish, ta'kidlash, o'pka-gina, ta'na, afsus kabi modal ma'nolar ifodalaydigan predikativlikka, intonatsion tugallikka ega bo'lgan ayrim gap tusidagi undalmalardir. Masalan, Jallod!!! – dedi podshoh g'azab bilan. Suv qa'riga g'arq bo'layotgan kishi birgina so'z aytib ulgurdi: Yordam!!! kabi.

Bu tip gaplarda ohangning roli beqiyos. Qiyoslang: Anor biroz xushi og'ib qoldi. Anor!!! Xotini hayajondan baqirib yubordi. Anor, men keldim.

Anor so'zi 1-gapda ega, 2-gapda vokativ gap, 3-gapda undalma vazifa-sida kelgan.

Infinitiv gaplar hayratlanish, ajablanish, istak, orzu, kuchli xohish, g'azab, noxushlik, norozilik kabi ma'nolarni anglatadi.

Infinitiv gaplarning hokim komponenti infinitiv bilan ifodalanadi: Oyga uchish! Yulduzlarni ko'rish! Bu chinakam zavqli bo'lsa kerak. Sevish! bu insoniy fazilatku axir kabi.

Infinitiv gapda ham ohang muhim hisoblanib, bu ekspressiv nutq hosil qilishda ahamiyatli.

So'z-gapda fikr bir so'z – bo'linmas bir bo'lak orqali ifodalanishi bilan xarakterlidir: Xo'p, bolam, aytaman, shoshma-shoshma, sabr qil, – dedi kampir. Uf, qush edim qanotimni qayirdilar... (H.H.) kabi.

So'z-gaplar undov, inkor va tasdiq bildiruvchi so'zlar bilan ifodalanadi. Bir so'z bilan butun gap yoki fikr ifodalanadi: –Ertaga kelasanmi? –Yo'q. Kitobni oldingmi? –Ha. Attang, bu xabarni o'zim yetkazmoqchi edim va b.

Eh, uxu, oho, voh-voh, qo'y-e, barakalla, balli, ana xolos, yo'g'-e, xo'sh kabi undovlar, yaxshimisiz, salom, rahmat, xayrli kech, oq yo'l, xush kelibsiz, kechirasiz, uzr, xayr, qulluq kabi rasm-odat undovlari so'z-gap hosil qilishda faol ishtirok etadi va uslub uchun xizmat qiladi.

Gap bo'laklari nutq uslublarida qo'llanilishiga ko'ra o'ziga xos xususi-yatlarga ega.

Ega ko'pincha kishilik olmoshining I-II shaxclarida ifodalanadi. Bunda ega mantiq urg'usini olsa, doimo qo'llanadi. Aks holda shaxsi ma'lum bir tarkibli gap tarzida namoyon bo'ladi. Shaxsi noma'lum, shaxssiz gaplarda ham shunday.

So'zlashuv uslubida ega vaziyatga ko'ra nutqda ishlatilmaydi: Keldi (vokzalda bo'lsa, poyezd; aeroportda bo'lsa, samolyot kabi).

Kesim ham qo'llanishiga ko'ra o'ziga xos. Ot-kesim ko'pincha ilmiy va rasmiy uslublarga, fe'l-kesim esa so'zlashuv, badiiy, publitsistik uslublarga xos.

Qaratuvchi-qaralmish qurilmasi poeziyada, vazn-turoq talabiga ko'ra belgisiz qo'llaniladi: Vatan tuprog'ini ko'zga surtaman, Aqling mog'or bosmaganmi? va shu kabilar.

So'zlashuv uslubida egalik affikslari qo'llanmasdan, taalluqlilik belgi-siz tarzda ifodalanadi: Esimni tanibmanki, bizning xonadonda hech kim ayolga qo'l ko'tarmagan. Bizning o'g'ilning uyidan choy ichamiz (+miz qo'llanmagan).

So'zlashuv uslubida qaratuvchi affiksi -ni shaklida qo'llanadi: Foydasi yo'q hozir gapirishni.

Poetik asarlarda esa ba'zan -n shaklida uchraydi: O'z xalqin tuprog'in muqaddas bilmoq kabi.

So'zlashuv uslubida -ni affiksi -di, -ti shaklida ham uchraydi. Yozma yodgorliklar, mumtoz adabiyot va folklor asarlarida chiqish kelishigi shakli (-dan) -din, -tin, -tan, -nan ko'rinishlarida qo'llanadi.

Nutq uslublarining differensiyalashuvida so'z tartibining o'rni o'zgarib qolishi mumkin. O'zbek tili so'z tartibiga ko'ra asosiy ma'lumot tashuvchi qismi gap oxirida, yordamchi ma'lumot tashuvchi qismi esa gap boshida bo'ladi.

Shunga ko'ra yordamchi ma'lumot tashuvchi qism, tema, asosiy ma'lumot tashuvchi qismi rema deb yuritiladi.

So'z tartibining bu kabi bo'linishi bir-biriga zid qo'yilmaydi. Aksincha, bir-birini to'ldiradi.

Gapda so'z tartibi sintaktik va uslubiy mohiyat kasb etadi: Toshkent – O'zbekistonning poytaxti // O'zbekistonning poytaxti – Toshkent kabi.

Tartib uslubiy jihatdan gapning mazmun va grammatik tabiatini butun-lay o'zgartirib yubormaydi. Odatda ega kesimdan oldin yoki, aksincha (in-version tartibda) bo'ladi.

So'zlashuv, badiiy va publitsistik uslublarga oid adabiyotlarda tartib o'zgarishi mumkin. Natijada nutqning ta'sirchan, emotsional bo'lishi ta'minlanadi:

Yodingizdami, yoshligimiz

Beqaror, beboshligimiz (qo'shiqdan).

To'ldiruvchi va kesim inversiyasi: Rozimisizlar, polvonlar, Alining ish boshi bo'lishiga (S. Ahm.).

Hol va kesim inversiyasi: Ichimga chiroq yoqsa, yorishmasdi o'sha kunlari (O).

Odatda aniqlovchi aniqlanmishdan oldin keladi. So'zlashuv uslubida bu inversiyaga uchrashi mumkin: Hech kimi yo'q sho'rlikning kabi.

Poeziyada ma'lum talabalarga ko'ra tarkibli kesim ham inversiyaga uchraydi: Bilmaganin o'rganib, Odamzod topdi kamol (G'.G'.).

So'zlashuv uslubida ba'zan ajratilgan bo'laklar ham inversiyaga uchraydi: Ertaga dekanatda yig'ilish bor, soat ikkida kabi.

A.M.Peshkovskiy ta'kidlaganidek, har qanday teskari tartib matnda estetik jihatdan o'zini oqlashi kerak.

Ko'rinadiki, inversiya boy uslubiy imkoniyatlarga ega. Biroq undan o'rinli va to'g'ri foydalanish kerak.

Nutq jarayonida aytilayotgan fikrning tinglovchiga to'la etib borishi maqsadida gap mazmuni yoki ayrim bo'laklar ma'nolariga qo'shimcha izoh, ta'kid va ma'lumotlar berish maqsadida kirish va kiritmalardan foydalaniladi.

Kirishlar ishonch, tasdiq, gumon, orzu-umid, istak, mamnunlik, taajjub, o'xshatish, taxmin ifodalaydi. Shuningdek, aytilayotgan fikrning kimga qarashlilikini, tartibini, avvalgi fikr bilan aloqasini ham bildiradi.

Kiritmalardan tushunarsiz va tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar (dialek-tizm, professionalizm, termin, jargon, arxaizm, istorizm kabilar) ma'nosini izohlash, sharhlash, aniqlik kiritish maqsadida keng foydalaniladi.

Kiritmalarga ko'proq so'zlashuv uslubida murojaat qilinadi. Bu avval-dan shakllanmagan nutqlarda ko'rinadi. Masalan, Biz (men va Muhiddin) ertaga yulga o'tlanamiz (Toshkentga ketayapmiz) kabi.

Kiritmalar boshqa uslublarda ham o'ziga xos fikr bayon qilish vositasi sifatida ham namoyon bo'ladi.

Savollar:

1. Ifoda maqsadiga ko'ra gap turlari qanday uslubiy vazifalar bajaradi?
2. Inkor gapning uslubiy imkoniyatlari qanday?
3. Tasdiq gapning-chi?
4. Bir tarkibli gap turlari va ularning uslubiy qimmati qaysilar?

Tayanch so'zlar:

Nominatsiya – atov, atash.

Vokatsiya – kuchli hayajon.

Infinitiv – hayratlanish, orzu, xohish kabilar.

Inversiya – o'rin almashinish hodisasi.

15-mavzu
QO'SHMA GAP USLUBIYATI

Reja:

1. Bog'langan (teng aloqali) qo'shma gap uslubi-yati.
2. Bog'lovchisiz qo'shma gap uslubi-yati.
3. Ergash gapli (tobe aloqali) qo'shma gap uslubi-yati.
4. Ko'chirma gap uslubi-yati.
5. O'zlash-tirma gap uslubi-yati.
6. Xulosa.

Bog'lovchili va bog'lovchisiz qo'shma gaplar, avvalo, uslub talabi bilan qo'llanadi. Masalan, ilmiy nutqda dalillar qiyoslanadi, fikr isbotlanadi. Bu publitsistik va yuridik manbalar uchun ham xos.

Ayiruvchi bog'lovchilar (goh, dam, ba'zan, yoki kabilar) gap mazmu-ni yoki qo'shimcha ma'noni tayin etishda muhimdir. Masalan,

Goh elkasida ko'tardi to'lqin,
Goh esa muzdek suv quydi boshimdan (E.V.).
Balki ustoz Oybekdek bo'lib,
Yozajaksan yangi bir doston.
Balki Habib Abdulla bo'lib,
Sahrolarda ochajaksan kon (A.O.) kabi.

Bo'lishsizlik – inkor bildirgan gaplar ham bog'lovchili qo'llanadi. Bun-da na bog'lovchisi ham o'z vazifasida, ham bog'lovchi vazifasida keladi: Mening nomimga g'alati bir konvert chiqdi: na familiyasi bor, na ismi va na pochta muhri (Asq. M.).

Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalar muhim grammatik va uslubiy vazifa bajaradi.

Turli ma'no va uslubiy bo'yoq ifodalashda, sodda gaplarni chegaralash-da, ayniqsa, ergash gapning nima maqsadda qo'llanganini ko'rsatishda bog'lovchilar muhim rol o'ynaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ifoda imkoniyatlari bog'lovchili qurilmalarga nisbatan ancha chegaralangan bo'ladi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar bosh gapi tarkibida ko'rsatish olmoshi bo'lgan qurilmalarda shakllanadi: Maqsadim shu: yer yuzida tinchlik bo'lsin. Elda shunday naql bor: qari bilganni pari bilmas kabi.

Antonim so'zlar yordamida gaplar mazmuni aniqlanadi: Yaxshi – oshini yeydi, yomon – boshini (maqol) kabi.

Ayrim gaplarda bo'laklar takrorlanishi mumkin:

Bunda bulbul kitob o'qiydi

Bunda qurtlar ipak tuqiydi (H.O).

Bog'lovchisiz shakllangan qurilmalar mazmunan uzviy bog'liq bo'ladi. Ular shunday joylashadiki, bir gap ikkinchisi uchun juda zarur qismga aylanadi, bir-birini talab qiladi¹.

Umuman, bog'lovchisiz qo'shma gaplarda tasviriylik, bo'yoq, joziba-dorlik kuchli bo'ladi. Shu bois engil o'qiladi. Ayni zamonda, bog'lovchili qo'shma gaplarga sinonim bo'ladi (bu haqda avvalgi mavzularda to'xtal-ganmiz).

Ergash gapli (tobe aloqali) qo'shma gaplar ham muhim uslubiy vazifalarni bajaradi. Gap mazmuniga aniqlik kiritadi, to'ldiradi, izohlaydi, ta'kidlaydi, va hatto, o'rni bilan tasviriy vosita sifatida qo'llanadi. Masalan, Nur borki, soya bor. Odam borki, odamlarning naqshidir. Sezdimki, Nigora xafa qurilmalarining soya bor, odam bor, sezdim qismlarida juda zarur, hukmni oydinlashtiruvchi bo'lak etishmaydi. Buni gaplarning mantiqiy yo'nalishi va qurilishi ham ko'rsatib turibdi: 1-gapga sabab holi, 2-gapga aniqlovchi, 3-gapga to'ldiruvchi zarur.

Ba'zan bosh gapda ifodalanmay qolgan bo'lak – nisbiy so'z o'rnini biror ergash gap kompensatsiya qiladi – qoplaydi.

Masalan, ega o'rnida: Hammaga ma'lumki (nima?), paxtaning sifati uning tezroq terib olinishiga ham bog'liq.

Kesim o'rnida: Gap shu (nima?): ertagayoq shaharga jo'naysan.

To'ldiruvchi o'rnida: Sen sezdingmi (nimani?), ufqda bir narsa mavjlandi.

Aniqlovchi o'rnida: Bir o'lkaki (qanday?), tuprog'ida oltin gullaydi (O.).

Hol o'rnida: Men osmonga qo'l uzatganda (qachon?), Sayyoralar qo'nar kaftimga (E.V.).

Bu kabi qurilmalarda ergash va bosh gaplar ma'no jihatdan bir-birining zaruriy qismiga aylanadi, biri ikkinchisiz qo'llanmaydi. Buning uchun qo'shma gapni sodda gapga aylantirish kifoya: Paxtaning sifati uning tezroq terib olinishiga ham bog'liqligi hammaga ma'lum (yuqoridagi misollarga e'tibor bering) va b. Bu holat uslubiyatda parallel qurilmalar deb yuritiladi. Bosh gapning kesimi fe'l bilan ifodalansa, ergash gaplarga ko'proq talab bo'ladi.

Badiiy va publitsistik nutqda nisbiy olmoshli qurilmalar ko'p uchraydi. Ergash gap shaxs, predmet, o'rin, holat orasidagi munosabatni

¹ Абдурахмонов Ф. Қўшма гап синтаксиси асослари.—Т.: Фан, 1958.—235-б.

qiyoslash, ularga ma'lum darajada aniqlik kiritish uchun xizmat qiladi: Kim ko'p o'qisa, u ko'p biladi. Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidur (Bobur).

Ba'zan ~~sha~~, ~~shuni~~, ~~u~~, ~~unga~~, undan, u yerda, o'sha kabi ko'rsatish olmoshlarini bosh gapda ifodalanmay qolgan bo'lak o'rnida qo'llash mumkin. Natijada bosh gap shaklan to'liq, mazmunan to'liqsizlik holatida bo'ladi: Qayerda intizom bo'lsa, u yerda ish yaxshi ketadi. Nimani eksang, shuni o'rasan (maqol) kabi.

Bunday gaplar sodda yoyiq gapga aylantirilganda, ergash gap bosh gapning olmosh bo'lagi o'rmini egallaydi. Qiyoslang: Nimani eksang, shuni o'rasan – ekkani narsangni o'rasan kabi.

O'zgalarning fikrini hech o'zgarishsiz ifodalash ko'chirma gap hisoblanadi. Ko'chirma gaplarda ham tugal fikr, his-tuyg'u ifodalanadi. Yozuv-chi ba'zan ko'chirma gaplardan uslubiy maqsadlarda: personajlar xarakte-rini ochishda, ichki va tashqi dunyosini tasvirlashda foydalanadi.

Ko'chirma gap muallif gapi bilan birga keladi. Shunda to'ldiruvchi ergash gapga sinonim bo'ladi. Ko'chirma gapli qo'shma gapni uslub talabiga ko'ra turlicha qurish mumkin: «Tilga ixtiyorsiz, elga e'tiborsiz» – degan edi Alisher Navoiy. Alisher Navoiy aytgan edi: «Tilga ixtiyorsiz, elga e'tiborsiz». Alisher Navoiy: «Tilga ixtiyorsiz, elga e'tiborsiz», – degan edi va hokazo.

Uslubiy buyoq talabi va ta'sirchanlikni oshirish maksadida ba'zan ta'kidlamoq, uqtirmoq, e'tirof etmoq, qayd qilmoq, eslatmoq, talab qilmoq, ogohlantirmoq, ta'riflamoq, so'ramoq, yolvormoq kabi fe'llar-dan foydalaniladi.

Fikrni kuchaytirish, da'vat, ta'kid, eslatish maqsadida bosh gap tarkibi-da -ki, -chi, -mi, -u yuklamalari ham qo'llanilishi mumkin: Aytdimku, boramiz deb. Qani ayting-chi, yukni qaerga olib borayapmiz? kabi.

So'zlovchining kayfiyati, his-tuyg'usi, harakat va holati, mimikasini aynan berish maqsadida muallif tilida kulimsiramoq, shod bo'lmoq, tabassum qilmoq, so'zini bo'lmoq, rad etmoq ma'qullamoq, bosh ir-g'amoq, taajjublanmoq, tasavvur qilmoq, nazarda tutmoq, eslatmoq, jerkimoq, kesatmoq, yuziga solmoq kabi fe'llardan foydalaniladi: Anvar o'ylanib yana kulimsidi: –Sening fotihang bo'lmasin? Safar bo'zchi Mamatqulning so'zini bo'ldi: – Kimga yomonlabdi? (A.Qodiriy) kabi.

Mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan ko'chirma va muallif gaplarini shaklan o'zgartirish va bir gapga keltirish mumkin.

Bunda mazmun saqlangan holda o'zlashtirma gap hosil bo'ladi: Ko'chirma gapning kesimi to'ldiruvchiga, egasi esa qaratqich aniqlov-chiga aylanadi: Donolardan biri aytgan edi: «Hech kimga yomonlik

qilmagan odam elga yoqadi» – Donolardan biri hech kimga yomonlik qilmagan odam elga yoqishini aytgan edi kabi.

Natijada ko'chirma va o'zlashtirma gaplar orasida sinonimiya – paral-lellik paydo bo'ladi.

Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga ma'lum grammatik qonun-qoidalar va uslubiy talablar asosida aylantiladi.

His-tuyg'u kuchli ifodalangan gaplarni, so'z-gaplarni o'zlashtirma gapga aylantirish qiyin. Yoki gapni qayta qurishga, qo'shimcha vositalardan foydalanishga to'g'ri keladi. Qiyoslang: U favqulodda quvonganidan «Suv, suv keldi!» dedi – U suv kelganligini ko'rib, quvonganidan favqulodda «suv, suv keldi» gaplarni aytib yubordi kabi.

Savollar:

1. Bog'lovchili va bog'lovchisiz qo'shma gaplarning sinonimiya-sida uslubning roli.
2. Ergash gapli (tobe aloqali) qo'shma gaplarning uslubiy qimmatini qaysilar?
3. Ko'chirma va o'zlashtirma gaplarning o'zaro sinonimiyasi qanday o'rinlarda namoyon bo'ladi? Uslub uchun nima beradi?

Tayanch so'zlar:

Parallellik – yondosh, turdosh hodisalar.

Bog'langan qo'shma gap – teng aloqali qo'shma gap.

Ergashgan qo'shma gap – tobe aloqali qo'shma gap.

Mimika – yuz harakati.

16-mavzu

SINTAKTIK FIGURALAR VA TROPLAR

Reja:

1. Sintaktik figuralar.
2. Troplar.
3. Xulosa.

Sintaktik figuralar nutqni ohangdor, ta'sirchan va jozibador qilishda, shu yo'l bilan uning tinglovchi tomonidan osongina qabul qilinishida muhim uslubiy vosita bo'lib xizmat qiladi.

Sintaktik figuralarning asosiylari quyidagilar:

Anafora biror sintaktik qurilma tarkibida bir xil takrorlanuvchi, tinglovchi va o'quvchining diqqatini tortuvchi, parallelizm xosil qiluvchi vositadir.

Takrorlanuvchi vositalar so'z, so'z birikmasi va gap shaklida ham bo'li-shi mumkin: Har bir so'z, har bir dalil, har bir taklifni qayta-qayta tekshi-rib ko'rish lozim kabi.

Demak, gap bo'laklarida kesim tarkibida, ega-kesimning ma'lum qismida, yordamchi va kirish so'zlarda anafolik takror mavjud ekan:

Na-da ota, na ona qoldi,

Na bir kulba, na xona qoldi.

Na bir panoh, na bir oshiyon,

Na bir g'amxo'r, na bir mehribon (H.O.).

Tong yaqin, tong yaqin, oppoq tong yaqin (G'.G'.) kabi.

Epifora – anaforaning teskarisi bo'lib, bunda takrorlangan qurilmaning ma'nosi kuchaytiriladi. Anafora ham og'zaki, ham yozma nutq uchun xos bo'lsa, epifora asosan yozma nutqda qo'llanadi.

Ega, kesim, tarkibli kesimning bir qismi, muallif gapi kabilar epifora bo'lib keladi: Tariximiz va taqdirimiz bir, qonimiz va e'tiqodimiz bir, odatimiz va san'atimiz bir, manfaatimiz, ro'zg'orimiz va vatanimiz bir.

Yoki

Laylak kelur yoz bo'lur,

Qanoti qog'oz bo'lur.

A'lochi o'quvchi qizning

Axloqi ham soz bo'lur (G'.G'.) kabi.

Takror ma'noni kuchaytirish, intensivlik va emotsionallik uchun xizmat qiladi. So'z, so'z birikmasi, gap ko'rinishida gap bo'lagi va yordamchi so'zlar aynan yoki qisman takrorlanishi mumkin. Tuzilish jihatdan takrorlar kontakt (yonma-yon) va distakt (masofaviy) tarzda bo'lishi mumkin. Masalan, Hammasi joyida, hammasi joyida,— dedi rais atrofdagilarni ovutib. Nahotki, nahotki bolasi yana nobud bo'lgan bo'lsa. Yoki Xo'p, uka, xo'p, Ertalab jo'naymiz,— dedi shoshilib Do'smat (P.T.). Sekin, yaxshi qiz, sekin,— dedi sharfli yigit hamon kulib (O'.H.).

Gunafshalar ochildi,

Chakkangga taq, chakkangga.

Atir hidi sochildi,

Chakkangga taq, chakkangga (Z.D.) kabi.

Badiiy takrorning alleteratsiya, anafora, epifora, tavlologiya, qofiya, assonans, konsonans, pleonazm, naqorat va boshqa ko'rinishlari bor.

Sintaktik parallelizm tuzilishi bir xil bo'lgan ikki yoki undan ortiq gapning ketma-ket kelishidir. Bu sintaktik simmetriyani yuzaga keltirib,

ifodalilikni kuchaytiradi: Quyoshimiz haroratliroq, – Yusupov mamnun jilmaydi.– Tuprog'imiz ham shiraliroq (H.G'.) kabi.

Antiteza (tazod) mantiqiy jihatdan ikki fikr, tushunchani qiyoslashdir. Bunda biri ikkinchisini rad etadi yoki inkor qiladi. Bu kabi ifodalarning tarkibida antonimlar, zidlik munosabatini bildiruvchi vositalar, inkor va tasdiq, shuningdek, boshqa zidlov unsurlari mavjud bo'ladi: Egri ozadi – to'g'ri o'zadi (maqol).

Yaxshi oshini yeydi, yomon boshini,

Bog'da tikan bo'lmang, bog'bon bilmasin (Folklor) kabi.

Gradatsiya (kuchaytirish) ifodalilikning ketma-ket yoki pasayib borishidir. Agar ifoda kuchayib borsa, klimans; pasayib borsa, antiklimans deyiladi. Gradatsiya gap, gap bo'lagi shaklida bo'lib, metofora, sinonimiya, epitet bilan ifodalanadi:

Ko'm-ko'k,

ko'm-ko'k,

ko'm-ko'k,

Atrofni o'ragan dalalar ko'm-ko'k (G'.G'.) Inson ham daraxtday gap: unadi, o'sadi, meva beradi, so'ng... kabilar.

Ritorik so'roq (ritorik hitob) ekspressiv vazifa bajaruvchi sintaktik vositalardandir. Bular sof so'roq gaplar bo'lmay, sub'yekt yangi informatsiya – ma'lumot talab qilmaydi, balki so'roq orqali hukm ifodalanadi.

Ritorik so'roq vazifasiga ko'ra ikki xil ko'rinishga ega bo'ladi:

Ta'sir adresatga – tinglovchiga yo'naltiriladi: Vatanni kim sevmaydi? Bu haqda seni ogohlantirmaganmidim? kabi.

Ta'sir sof emotsional bo'lib, faqat ekspressivlik ifodalanadi:

Kurashadi ikki to'lqin, qarab turaymi?

Yosh tarixning temir qo'lin chetga buraymi? (O.).

Quyidagi misolda ritorik so'roq tarkibida kelgan nahotki so'zi tasdiqning ta'kidlanishi uchun xizmat qilgan:

Nahotki, yerimiz chappa aylanib,

Nahotki, daryolar oqar teskari?

Nahotki, odamlar kezsa sarsari? (G'.G'.).

Ellipsis nutqda biror zaruriy bo'lakning tushirib qoldirilishidir. Bunda tushirib qoldirilgan bo'lakni tiklashga zarurat ham bo'lmaydi. Ellipsis yoz-ma va og'zaki nutqqa tezlik, keskinlik beruvchi vosita bo'lib, ixchamligi bilan xarakterlanadi: Bayramlar bilan. Xat Mansurga! Hamma hasharga kabi.

Ellipsis badiiy asarlarda ko'proq dialogik nutqda qo'llanadi:

–Oting kim?

–Yodgor.

–Otangning oti-chi?

–Bozor.

–Qayerdan kelayapsan?

–Darai nihondan.

Jim qolish – bu soʻz yoki soʻzlar guruhining gap oxirida tushirib qoldirilishi. Jim qolish ellipsis hodisasiga oʻxshaydi, uning yuzaga kelishiga sabab boʻladi. Jim qolishda maʼlum sabablarga koʻra aytilayotgan fikr oxi-rigacha aytilmaydi, yashiriladi; tushirib qoldirilgan soʻz matnning umumiy mazmunidan anglashilib turadi. Jim qolish koʻproq poetik nutqqa xosdir:

Gʻazabini hech bosolmadi,

Qargʻish uchun soʻz topolmadi.

Bitta soʻzni hadeb hijjalab,

Oxir dedi: fohisha... (H.O.).

Badiiy asarning badiiy qimmatini oshirish, ifodaliligi va taʼsirchanligini kuchaytirish maqsadida biror narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga koʻchirish yoki soʻzlarning umuman koʻchma maʼnoda ishlatilishi trop deyiladi.

Metafora – nutqqa obrazlilik, emotsiya berish maqsadida narsa va hodisalar oʻrtasidagi oʻxshashlikka asoslanib, soʻz va iboralarning koʻchma maʼnoda ishlatilishidir.

Metaforaning oddiy oʻxshatishlardan farqi oʻxshagan narsaning tushib qolib, oʻxshatilgan narsaning oʻzi bilan ifodalanishidir. Boshqacha aytgan-da, tasvirlanayotgan predmet matn orqali anglashiladi: Qishlogʻimizga zangori olov keldi (gaz). Bobodehqon mehnati evaziga yetishtirilgan oq oltin ... (paxta) va boshqalar.

Badiiy metafora bilan lingvistik metaforani farqlash kerak. Agar metafora predmetning doimiy atamasiga aylanib qolgan boʻlsa, u lingvistik metafora boʻlib, tilshunoslikning oʻrganish obʼyektini hisoblanadi. Masalan, omon – sifat, Omon – atoqli ot; yoy – tabiat hodisasi (kamalak), yoy – ov quroli va boshqalar.

Badiiy metaforalar asosan poeziyada, jumladan, prozada ham ishlatiladi:

Kuy avjida uzilmasin tor,

Sheʼr yarmida sinmasin qalam.

Yashab boʻlmay umrini zinhor,

Bu dunyodan ketmasin odam.

Lab tekkanda toʻkilmasin may,

Qo'ldan tushib sinmasin qadah.

To'xtamasin urib turgan qalb,

Boshlab qo'ygan qo'shig'i bitmay (E.V.) va b.

Metonimiya – qayta nomlash bo'lib, u ham so'zlarning ko'chma ma'nosi bilan bog'liq. Biroq bunda narsa, voqea va hodisaning nomi bosh-qasiga ko'chiriladi.

Metaforada bir-biriga o'xshash predmetlarning belgilari ko'chirilsa, metonimiyada ikki predmetning bir-biriga aloqador, biroq o'zaro farqlanuvchi jihatlari chog'ishtiriladi.

Masalan, ongimizda muallif va uning kitobi, taom va idish-tovoq o'rtasida munosabat bor:

Fuzuliyini oldim qo'limga,

Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi.

Va Navoiy tushib yo'limga,

Faryod bilan o'rnidan turdi (H.O.).

Yoki Bir stakan suv ichdim o'rnida bir stakan ichdim, auditoriyadagi talabalar kuldi o'rnida auditoriya kuldi deyish va b.

Shuningdek, metonimiya aniq ot o'rnida mavhum otning qo'llanishi bilan hosil bo'ladi: ...majlis raisga xo'mrayib qaradi (A.Q.).

Biror joyda yashab turgan kishilar ma'nosi o'sha joy nomi bilan berilish ham metonimiyadir: Majlisga butun qishloq keldi (A.Q.). Zilzilada Toshkent oyoqqa turdi kabi.

Sinegdoxa – metoforaning bir ko'rinishi bo'lib, predmetning soni bilan bog'liq bo'ladi.

Butun o'rnida qism (yoki, aksincha), birlik o'rnida ko'plik (yoki, aksincha) qo'llanilishi ham sinegdoxadir: Dekanatga chaqirishayotgan ekan (e'lon). Bechora olti yildan buyon tirnoqqa zor («Saodat»). Otarda tuyoq soni 110% ga ortdi va boshqalar.

Ko'plik o'rnida birlik ishlatilishi mumkin: Sotuvchi, xaridor haqiga xiyonat qilma! Haydovchi! ...ehtiyot bo'l kabi.

Epitet – sifatlashning bir turi bo'lib, izohlovchi degan ma'noni beradi. U odatdagi sifatlashdan o'zining ekspressivligi, ko'chma ma'noda ishlatilishi bilan farqanadi.

Epitet – poetik aniqlovchidir. Epitetning oddiy aniqlovchidan farqi shuki, u tasvirlanayotgan narsani alohida bo'rttirib, ta'kidlab ko'rsatadi:

G'ururlanib poyezd qichqirib,

Uzoqlarga tomon uchadi.

Oq bug'lari yengil suzilib,

Muzday havolarni quchadi (U.).

Ayrim epitetlar biror predmet bilan uzviy bog'langan bo'ladi: dengiz – ko'k, bog' – yashil, osmon – moviy ranglari bilan va boshqalar.

O'xshatish – ikki narsa yoki voqea-hodisa o'rtasidagi o'xshashlikka asoslanib, ularning biri orqali ikkinchisining belgisini, mohiyatini to'laroq, bo'rttiribroq ko'rsatib berishdir.

O'xshatish sodda, shuningdek, eng ko'p qo'llaniladigan sintaktik hodi-sadir.

O'xshatish asosan nutqiy hodisa bo'lib, uning quyidagi tiplari mavjud:

1. O'xshatish oborotlari. Bu o'xshatishning keng tarqalgan shakli bo'lib, o'xshatish ergash gap bilan aralashtirib yubormaslik kerak: Siddiqjon, xuddi allaqachon uyg'ongan-u, tunga maxtal bo'lib yotganday, darrov o'midan turdi (A.Q.).

2. O'xshatish ergash gaplar:

Erkalanib yotadi u Vatan tuprog'ida,

Yosh bola yotganiday onaning quchog'ida (H.O.).

3. Chiqish kelishigi bilan yasalgan shakli: To'g'ri so'z qilichdan o'tkir (maqol) kabi.

4. -day (dek), -simon, -ona, -omuz, -ga, -asiga, -larcha affikslari bilan: bolalarcha, oyday, mardona, kinoyaomuz, sharsimon kabi.

5. Sifat (o'xshash, teng), ko'makchi (kabi, singari, qadar), bog'lovchi (guyo, guyoki), olmosh (o'zi), ravish (aynan) kabi so'zlar vositasida yasalgan shakl.

6. Izohlovchi-izohlanmish munosabatidagi o'xshatishlar: sog'liging – boyliging, mehnat – rohat kabi.

7. Birdan ortiq vosita bilan: Tasodifiy yig'ilish xuddi majlisga o'xshab ketdi. Bu xushxabarni eshitib, bamisoli dunyodagi eng baxtli insondek sezdim o'zimni kabi.

Ironiya – so'z va iboralarning kesatiq va piching bilan o'z ma'nosiga qarama-qarshi ma'noda ishlatilishidir.

Bunda so'zlovchi jiddiy gapirayotganga o'xshaydi, ammo tagida haqi-qiy ma'noga qarshi bo'lgan yashirin kulgi yotadi. Bu bilib bilmaganga olish usuli bo'lib, badiiy adabiyotda tajohili orifona deyiladi. Masalan, Navoiy. Qo'rqma! (Uzukni olib tomosha qiladi) Qimmatbaho uzuk. Katta xizmatlar evaziga mukofot qilib bersa arziydigan uzuk. Ma! Yoki Xusayn. Alisher, men xazinaning ahvolidan bexabar, sizga pul va'da qilgan ekanman... (U., I.Sulton, «Navoiy»).

Antifraza – ironiyaning bir ko'rinishi bo'lib, biror shaxs yoki predmet-ga xos bo'lgan muayyan xususiyat kulgili ohangda inkor qilinadi.

Har qanday soʻz muayyan muhitda kinoya oʻttenkasiga ega boʻlishi, kinoya – piching maʼnosini berishi mumkin. Masalan, eshikdan chiqayotgan kishilarning boʻyi pastiga qarab: «Ehtiyot boʻling, yana boshingizni eshikning peshtoqiga urib olmang, chunki keyingi vaqtlarda boʻyingiz oʻsib qolgan» deyilishi va boshqalar.

Sarkazm – achchiq zaharxanda, istehzoli taʼna, piching demakdir. Sar-kazm koʻchma maʼnoga ega emas, lekin yuqoridagi xususiyatlariga koʻra ironiyaga yaqin.

Sarkazm koʻproq satirik asarlarda qoʻllanib, uning vositasida shaxs – predmet yoki voqea-hodisaning salbiy tomonlari fosh qilinadi: Masalan, Xusayn (ogʻir). Yetar Alisher... Men sizdan bunchalik taʼnalarni kutmagan edim.

Navoiy. Men ham sizdan meni Balxga yuborib, bunchalik marhamatlar qilasiz deb oʻylamagan edim (U., I.Sulton, «Navoiy») kabi.

Perifraza – kishi otlari va predmet nomlarini toʻgʻridan-toʻgʻri gapirmasdan, turli tasviriy vositalar orqali ifodalashdir. Bu termin perifraz, parafraza deb ham yuritiladi.

Shuni taʼkidlash kerakki, har qanday nomni boshqasi bilan almashtirish perifraza boʻlavermaydi. Buning uchun almashtirilgan predmet bilan tasvi-riy ibora oʻrtasida mazmuniy, mantiqiy bogʻliqlik, yaqinlik boʻlishi kerak. Masalan, Kun chiqar mamlakati – Yaponiya, Ozodlik oroli – Kuba, Dengiz orti davlati – AQSH yoki Iqtisodiyotning qon tomiri – temir yoʻl, dala mali-kasi – makkajoʻxori kabi.

Mubolagʻa va litota. Mubolagʻa (giperbola) boʻrttirish, orttirib koʻrsa-tish maʼnosini anglatsa, litota aksincha, haddan tashqari kichraytirib koʻrsa-tish demakdir. Litota termini oʻrnida baʼzan meyozi atamasi ishlatiladi. U mumtoz adabiyotda tafrir deb yuritiladi. Misollar:

Uzoq yillarda qora chashmangdan

Oqqan siyohlarni oʻlchasak agar,

Qoʻllasam klassik mubolagʻa man –

Der edim: teng kelar Qora dengizga! (M.Shayxzoda).

Shu bir parcha joyini qancha vaqt haydaysiz? – deb dagʻdagʻa qildi uyushma raisi yuz gektar yerga ishora qilib (gazetadan) va b.

Bu usullardan meʼyorida, haqiqatga yaqin tarzda foydalanilmasa, badiiy boʻyoq berish oʻrniga oʻquvchida ishonchsizlik uygʻotish mumkin.

Allegoriya – kesatq, qochiriq boʻlib, u ham tropning bir koʻrinishi sifa-tida soʻzlarning koʻchma maʼnosiga asoslanadi. Allegoriya koʻproq masal, ertak janri uchun xarakterlidir:

Mushukday surkalib yashaydi kimdir,

Y oʻlbarsni amaki bilar oʻzicha.

Boʻrining hayoti – qoʻziga tahqir,

Kim beozor yashar misli musicha (A.Omonturdiyev).

Ko'rinadiki, mushuk, yo'lbars, bo'ri, qo'zi, musicha so'zlari o'z ma'nosida – predmetlik ma'nosini anglatish uchun ishlatilmagan, albatta.

Simvol – metaforaning bir ko'rinishidir. Undan badiiy nutqda hayotiy voqea, tushuncha va predmetlarning ko'chma ma'noda ishlatilishi uchun foydalaniladi. Bu bilan u o'sha hayotiy voqea va tushunchalarni eslatib turishi kerak: tong – quvnoqlik, yoshlik, baxt ramzi, g'alaba; tun – baxt-sizlik, omadsizlik ramzi (yil fasllari ham shunday) va b.

Masalan, Tong yaqin, tong yaqin, oppoq tong yaqin (G'.G').

Men bir qaro kunda tug'ildim,

Tug'ildim-u, shu on bo'g'ildim (H.O.) va b.

Jonlantirish – metaforaning maxsus turi bo'lib, unda kishilarning hara-katlari, his-tuyg'ulari, so'zlash va fikrlashlari jonsiz predmetlarga ko'chi-riyadi. Jonlantirish usulidan ko'proq poetik asarlarda, ertak va masallarda foydalaniladi:

Bugun erta turib tongni ko'rdim,

Oq shoxi rumoli – boshida.

Ufq kiyintirib go'zal falak,

Sochini taraydi qoshida (U).

Jonlantirish usuli bir qarashda allegoriya va apostrofaga o'xshaydi. Biroq ular o'ziga xos xususiyatlari bilan o'zaro farqlanadilar.

Jonlantirishda kishilarning harakatlari, xususiyatlari jonsiz predmetlarga ko'chiriladi. Bunda allegoriyadagi kabi odamlar tushunilmaydi:

O'rmonlar qaraydi kiprik ostidan,

Bargiga burkangan, misoli xasta... (U.).

Apostrofada jonlantirishdagidek jonsiz predmetlar inson kabi harakat qilmaydi, balki jonsiz narsaga jonli narsaga murojaat qilingani kabi murojaat qilinadi:

Siyohdon, omon bo'l, ishchan hamdamim,

Ishonki, so'qqabosh bo'lmagaysan hech!

Seni ko'p bezovta qildi qalamim,

Sen ham uxlatmagin meni erta-kech! (M.Shayxzoza).

Nutq jarayonida o'zi yo'q, mavjud bo'lmagan kishiga murojaat qilish ham apostrofaning bir ko'rinishidir:

Qadim Buxoroga laylaklar keldi,

O'zingiz qaydasiz, Fayzulla bobo (M.Yusuf).

Ko'kdagi yulduzni – Mohlaroyimni,

Nega so'ndirdingiz, Amir Nasrullo? (A.Omonturdiyev).

Jonlantirish usuli, asosan og'zaki va poetik nutq uchun xosdir.

Savollar:

1. Sintaktik figura deganda nimani tushunasiz?
2. Trop nima?
3. Sintaktik figura bilan tropning farqi qaysilar?
4. Bu hodisalarning uslub uchun ahamiyati qay darajada?

Tayanch so'zlar:

Anafora
Epifora
Takror
Sintaktik parallelizm
Antiteza
Gradatsiya
Ritorik so'roq
Ellipsis
Jim qolish

sintaktik figuralar

Metafora
Metonimiya
Sinegdoxa
Epitet
O'xshatish
Ironiya
Antifraza
Sarkazm
Perefraza
Mubolag'a
Litota
Allegoriya
Simvol
Jonlantirish
Apostrofa

troplar

ADABIYOTLAR:

1. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М. Нутқ маданияти ва адабий норма. –Тошкент: Фан, 1973.
2. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умуркулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. – Тошкент: Фан, 1988.
3. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. 3 жилд. – Тошкент: 1997, 2000, 2002.
4. Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. – Тошкент: Фан, 1988.
5. Иброхимов С. Нутқ маданияти ва адабий талаффуз ҳақида. – Тошкент, 1972.
6. Костомаров В.Г. Культура речи и стиль. –Москва: 1960.
7. Каримов С. Ўзбек тилининг бадиий услуби. –Самарқанд: 1992.
8. Маҳкамов Н. Адабий нома ва плеоназм. –Тошкент: Фан, 1988.
9. Мукаррамов М. Ҳозирги ўзбек тилининг илмий стили. – Тошкент: Фан, 1984.
10. Нормуродов Р. Шукур Холмирзаевнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: 2003.
11. Омонтурдиев Ж., Омонтурдиев А. Сўз қўллаш санъати. – Термиз: 1994.
12. Омонтурдиев А. Ўзбек нутқининг эвфемик асослари. – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2000.
13. Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. –Тошкент: 1980.
14. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. –Тошкент: 1987.
15. Самадов К. Ўзбек тили услубияти. –Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
16. Солижонов Й. Нутқ ва услуб. – Тошкент: Чўлпон, 2002.
17. Султонсаидова С. Ўзбек тили стилистикаси. –Тошкент: 2001.
18. Тожиев Ё. Ўзбек нутқи маданияти ва услубияти асослари. – Тошкент, 1994.
19. Тожиев Ё., Маллабоев М. Ўзбек нутқи маданияти ва услубияти асослари. – Тошкент, 2006.
20. Тўйчиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтактик синонимика. – Тошкент: Фан, 1988.
21. Умуркулов Б. Лектор нутқи ва бадиий тил. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981.

22. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси.—Тошкент: 2003.
23. Умуркулов Б. Бадий адабиётда сўз.— Тошкент: Фан, 2003.
24. Ўринбоев Б. Ўзбек тили сўзлашув нутки синтаксиси масалалари.— Тошкент: Фан, 1974.
25. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиклик маҳорати.—Тошкент: Ўқитувчи, 1984.
26. Шомақсудов А. Ўзбек тили стилистикаси.—Тошкент: ТошДУ, 1974.
27. Шомақсудов А. ва б. Ўзбек тили стилистикаси.—Тошкент: Ўқитувчи, 1983.
28. Қўнгулов Р., Бегматов Э., Тожиёв Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари.—Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
29. Қўчқортоев И. Бадий нутқ стилистикаси.—Тошкент: ТошДУ, 1975.
30. Қиличев Э. Бадий тасвирнинг лексик воситалари.—Тошкент, 1982.
31. Қиличев Э. Ўзбек тилининг практик стилистикаси.—Тошкент: Ўқитувчи, 1985.
32. Ҳожиёв А.П. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати.—Тошкент: МЭ, 2002.

pepco

MUNDARIJA

So'zboshi	3
Uslubiyat haqida umumiy ma'lumot	4
Nutq uslubiyati	6
So'zlashuv uslubi	8
Rasmiy uslub	11
Ilmiy uslub	15
Publitsistik uslub (matbuot nutqi)	16
Badiiy uslub	19
Leksik uslubiyat	21
Faol va nofaol lug'atga oid so'zlarning uslubiy xususiyatlari	26
Emotsional-ekspressiv leksikaning uslubiy xususiyatlari	29
Grammatik uslubiyat	33
So'z turkumlari uslubiyati	36
Sintaktik uslubiyat. Sintaktik sinonimiya	43
Sodda gap uslubiyati	45
Qo'shma gap uslubiyati	53
Sintaktik figuralar va troplar	56
Adabiyotlar.....	65
Mundarija	67